نشریه تحقیقات کاربردی علوم جغرافیایی، سال بیست و دوم، شماره ۶۴، بهار ۱۴۰۱

بررسی و تحلیل نحوه شکل‌گیری و تکامل شهر سنقر در دوره‌های اسلامی

دریافت مقاله: ۹۸/۲/۲۱ **پذیرش نهایی**: ۹۸/۷/۲۸

صفحات: ۲۲۷-۲۰۱

مهران معتمدی: دانشجوی دکتری باستان‌شناسی، گروه باستان‌شناسی، واحد ابهر، دانشگاه آزاد اسلامی، ابهر، ایران.[۱]
Email: Motamedi.335@gmail.com
زرین فخار: استادیارگروه باستان‌شناسی، واحد ابهر، دانشگاه آزاد اسلامی، ابهر، ایران.[۲]
Email: z.fakhar783@gmail.com

چکیده

نوشته حاضر بررسی و تحلیل نحوه شکل‌گیری و تکامل شهر سنقر در دوره‌های اسلامی است. این پژوهش از لحاظ هدف و روش تحقیق تحلیلی- توصیفی است. و جهت جمع‌آوری داده‌ها و اطلاعات مورد نیاز، از مطالعات کتابخانه‌ای – اسنادی و بازدید میدانی (مشاهده، آزمایش و مصاحبه) استفاده شده است. ازجمله شواهد باستان شناسی و مستندات تاریخی که دراین پژوهش مورد بررسی قرارگرفته است شامل: سفال‌ها، سنگ نوشته‌های قبور دوره‌های میانی اسلامی، معماری مذهبی و غیر مذهبی وجانمایی چشمه‌ها و قنوات است. که به صورت مشاهده میدانی اطلاعات آن ثبت و براساس دوره زمانی طبقه بندی شده است. باز خوانی و بررسی اطلاعات تاریخی و باستان شناسی مرتبط با شهر سنقر، هویت فرهنگی و تاریخی این شهر را در طول دوره های اسلامی نمایان می سازد. نتایج پژوهش بیانگر آن است که شهر سنقر بر پایه عناصر بنیادینی مانند: مسجد جامع، عمارت حکومتی، بناهای یادبودی، بازار سنتی، محله‌ها و حصار شهر شکل گرفته است که درطول تاریخ اسلام با سلسله مراتب مشخص در ارتباط باهم نیازهای اجتماعی، اقتصادی، مذهبی و سیاسی شهر را رفع می کردند. وجود این عناصر در این شهر موجب شده که در اشاره های تاریخی از شهر سنقر با القابی چون « ولایت و حصار»، «محال»، « الکای» و «قصبه» یاد شود.

کلید واژگان: تکامل شهری، بقایای فرهنگی، دوره‌های اسلامی، شهر سنقر

۱. این مقاله مستخرج از رساله دکتری به راهنمایی دکتر زرین فخار در دانشگاه آزاد اسلامی واحد ابهر می‌باشد.
۲. **نویسنده مسئول:** ابهر، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد ابهر، گروه باستان‌شناسی، ۰۹۱۲۵۲۴۷۳۲۶

[Downloaded from ndea10.khu.ac.ir on 2026-11-08]

[DOI: 10.52547/jgs.22.64.201]

مقدمه

شهر سنقر شهرستان سنقروکلیایی با مساحتی حدود ۲۰۷۷ کیلومترمربع در شمال شرقی استان کرمانشاهان به عرض جغرافیایی 34°46'57.65"N و طول جغرافیایی 47°35'55.23"E قرار دارد در سال ۱۳۴۵ در تقسیمات کشوری به دو دهستان فعله گری و کلیایی تقسیم شده است.(بیات ، ۱۳۹۳: ۳۵۰) شهر سنقر از نظر موقعیت جغرافیایی در مرکز این دو دهستان قرار گرفته است. و دهستان‌های یاد شده در تقسیمات کشوری تحت نظر شهر سنقر و به نام شهرستان سنقر و کلیایی قابل شناسایی هستند. (مرکز آمار ایران) شهر سنقر در زاگرس مرکزی و در دشتی U شکل قرار گرفته است که پیرامون آن را کوه‌های سر به فلک کشیده دالاخانی در جنوب و رشته کوه سیاه کوه در شمال احاطه کرده‌اند. زمین شناسان این دشت را چاله ناودیس سنقر نام‌گذاری کردند واحد مستقلی به وسعت ۳۶۰۰کیلومتر مربع که در نتیجه حرکت زمین ساخت ناودیس مرکب یا رو راندگی بزرگ زاگرس شکل گرفته است. (محمودی ، ۱۳۵۷: ۷۷) شهرسنقر در همجواری مراکز فرهنگی باستانی مانند: همدان، دینور، بیستون، کنگاور و صحنه قرارگرفته است. آنچه در خصوص ارتباط فرهنگی شهر سنقر می‌دانیم بسیار اندک است و پژوهش‌هایی که در این خصوص انجام شده است نیاز ما را نسبت به تاریخ و فرهنگ باستانی این منطقه برآورده نمی‌سازد. لذا ضرورت پرداختن به این مسئله می‌تواند ما را با گذشته فرهنگی و جغرافیایی این شهر آشنا می‌سازد. و دانسته‌های ما را در خصوص یک منطقه باستانی و تاریخی بیشتر می‌کند.

وجود عناصر معماری شهری و سنتی که در یک مجموعه شهری و سکونتگاهی دیده می‌شود بی ارتباط با هویت تاریخی و فرهنگی آن شهر نیست. اما باید توجه داشت که این عناصر در طول زمان تخریب و یا بازسازی شده‌اند. و این مسئله در بسیاری از شهرهای سنتی ما در طی روند شهرسازی نوین اتفاق افتاده است و بازسازی گذشته یک شهر در این شرایط بسیار دشوار خواهد بود. با این وصف استناد اطلاعاتی ما بر اساس اسناد مکتوب و آثار باستانی طبقه‌بندی شده است که بخش‌های از تاریخ حضور انسان را در این منطقه با شرح وقایع تاریخی منبطق می‌سازد.

با علم به اینکه مجموعه شهری سنقر در طی زمان با دگرگونی‌های همراه بوده است و شکل ظاهری آن با گذشته آن قابل مقایسه نیست. به گردآوری اطلاعات و شرح عناصر معماری سنتی شهر پرداختیم و ارتباط گسسته تاریخ سکونتگاهی را با شرایط فعلی شهر مقایسه نمودیم. و با این شیوه به دنبال شناخت حقیقت تاریخ شهری، و نحوه شکل‌گیری و تکامل سکونتگاهی شهر سنقر هستیم. به جهت دستیابی به حقیقت تاریخی شهر در این پژوهش متغییر وابسته بافت سنتی شهر سنقر و عوامل طبیعی و انسانی متغییرهای مستقل پژوهش در نظر گرفته شد. شکل‌گیری و تکامل بافت سنتی شهر سنقر در طی زمان وابسته به وجود عوامل طبیعی و انسانی مانند: ۱- منابع آب کافی ۲- منابع مازاد تولید شغل بومی منطقه ۳- شرایط اقلیمی و جغرافیایی ۴- ارتباطات متقابل فرهنگی و اقتصادی ۵- وجود پایگاه‌های نظامی و سیاسی ۶- ارتباطات مذهبی در نظر گرفته شده است. یافته‌های فرهنگی را که در طی شناسایی و بررسی میدانی ثبت نمودیم مرتبط با این عوامل مورد ارزیابی قرار دادیم.

[Downloaded from ndea10.khu.ac.ir on 2026-11-08]

[DOI: 10.52547/jgs.22.64.201]

حضور دائم و موقت انسان‌ها طی زمان در دشت سنقر با توجه به بررسی‌های باستان‌شناسی و با توجه به آثار باستانی و بقایای فرهنگی که برجای‌مانده قابل‌اثبات است. چنان‌که طی بررسی‌های باستان‌شناسی ۲۸۹ محوطه باستانی از دوره‌های پیش از تاریخ، تاریخی و اسلامی در دشت سنقر شناسایی و به ثبت سازمان میراث فرهنگی رسیده است(پازوکی و شادمهر،۱۳۸۴: ۳۶۰). دشت سنقر با وجود شواهد باستانی و هم‌جواری با دشت‌های مهمی چون دشت دینور و دشت بیستون در گذشته تأثیر بسزایی در اتصال شاهراه خراسان به شاهراه ابریشم داشته است(لسترنج ، ۱۳۷۷: ۲۰۰). و یکی از منزلگاه‌هایی است که با دیگر مراکز سکونتگاهی در ایالت جبال (عراق عجم) و ساتراپ آذربادگان (آذربایجان) در ارتباط بوده است.

جمعیت شهری سنقر در سال ۱۳۰۱خورشیدی ۱۴۳۱۵هزار نفر با محیط شهری به میزان ۳۳۸۳ ذرع بوده که در تقسیمات کشوری با نام قصبه شهرت داشته است(دولتشاهی ، ۱۳۹۳: ۲۷). در سال ۱۳۲۰ خورشیدی جمعیت شهری به استناد گزارش رزم‌آرا ۱۵۰۰۰هزار نفر ذکر شده است در این سال، حکومت پهلوی با سیاست تغییر کالبد سنتی شهرها و دست‌یابی به شهرسازی مدرن، سازمان فضایی شهرها را دگرگون می‌سازد (رزم‌آرا،۱۳۳۱: ۵/ ۲۴۸). این بدان معنا است که شهر سنقر در این مقطع ۲۰ ساله چندان تغییری را در تعداد جمعیت و توسعه شهری نداشته است. اما در سال‌های ۱۳۲۰ تا سال ۱۳۸۱ جمعیت انسانی در شهر افزایش می‌یابد و طبق آمار جمعیتی سازمان آمار، در سال ۱۳۸۱ مجموع جمعیت شهر سنقر بالغبر ۴۷۲۸۸ هزار نفر بوده است. که با توجه به تقسیم نواحی محله‌های قدیم و جدید شهر در سه ناحیه و هر ناحیه با جمعیتی بالغبر ۱۵۰۰۰هزار نفر شناسایی شده است. مجموع کل مساحت شهری سنقر در سال ۱۳۸۱ برابر با ۳۶۰/۹۰ هکتار اعلام‌شده است که مساحت اراضی مسکونی از مجموع کل مساحت شهری عدد ۱۴۳/۴۷هکتار را به دست می‌دهد(سازمان آمار،۱۳۸۱). به این ترتیب شهر سنقر در طی سال‌های ۱۳۲۰ تا ۱۳۸۱ با رشد جمعیتی وگسترش فضای شهری، توسعه یافته است.

توسعه شهری تغییراتی را درسازمان فضایی شهر ایجاد کرده است و آثار فرهنگی و باستانی شهر در طی زمان نابود شده است. چنان‌که امروز در سطح شهر نشانی از گورستان‌ها، آسیاب‌ها و ارتباط شبکه محله‌های قدیم نیست. آنچه بر جای مانده است بقایای از حمام‌ها، مساجد، آب انبارها و بازار سنتی است که این آثار نیز درگذر حوادث چندان مصون نماندند و در روند ساخت و سازهای نوین کاربری آن‌ها تغییرکرده است. این تغییر و تحول موجب گردیده که در این پژوهش به بررسی و شناخت بافت سنتی شهر بپردازیم و ساختار سنتی شهر سنقر را در دوره‌های اسلامی با استناد به شواهد تاریخی و باستان‌شناسی مورد بررسی قرار دهیم. و با جانمایی کانون آغازین و بنیادین شهر، عناصر اصلی که شهر بر آن بنیان شده است، بشناسیم. جانمایی کانون و هسته‌ی آغازین و شناخت عناصر حیاتی شهر، هویت سنتی شهر را در دوره‌های اسلامی برای ما نمایان خواهد کرد و اهمیت آثاری که در طول زمان شکل‌گرفته است را در سازمان فضایی شهر مشخص می‌کند. مسأله اساسی پژوهش حاضر شناسایی و تحلیل نحوه شکل‌گیری و تکامل شهر سنقر مبتنی بر داده‌ها و مستندات تاریخی و باستان‌شناسی است.

شهرسنقر در طی یک سده گذشته مورد توجه پژوهشگران قرارگرفته است و می‌توان سه رویکرد پژوهشی را برای این شهر ذکر نمود. رویکرد نخست عبارت است از مجموعه‌ای از مطالعات و پژوهش‌های کتابخانه‌ای که به

[Downloaded from ndea10.khu.ac.ir on 2026-11-08]

[DOI: 10.52547/jgs.22.64.201]

شناخت قدمت و تاریخ ناحیه سنقر اشاره دارند. از آن جمله:۱- ولادیمیرمینورسکی درجلد نهم دایرةالمعارف اسلام در مقاله «سنقر» نام جای‌های«جاربا» و «مایبهرج»را برای دشت سنقر محتمل می‌داند (Minorsky,1997: 9/877). او در طی پژوهش‌های خود با حضور در مسیر جاده دینور به مراغه به بررسی دیگر منزلگاه‌های باستانی آذربایجان پرداخته است و بر این باور است که منزلگاه «سیسر» که در زمان خلافت عباسی مرکز سکونتگاهی مهمی به شمار می‌آمده است. در حدود جغرافیایی میان شهر صحنه تا سنندج امروز قرارداد. او در مقاله‌های «سیسر» (Ibid:9/p680). و «سنه/ سنندج» (Ibid:9/p6). سیسر را مطابق مکان موقعیتی شهر سنندج می‌داند. و در کتاب « نام‌های جغرافیایی و ریشه‌های تاریخی)» موقعیت مکانی و باستانی «سیسر» را در شهر صحنه و در مجاورت آن در مسیر جاده دینور به سنقر جستجو نموده است(مینورسکی،۱۳۷۸: ۲۷).

۲- گی لسترنج در کتاب «جغرافیای تاریخی سرزمین‌های خلافت شرقی» به جاده خراسان و منزلگاه‌های که در مسیر راه بیستون به آذربایجان قرار داشتند اشاره می‌کند. و احتمال می‌دهد که نام «سیسر» نام جای باستانی شهر صحنه است. و تنها دلیلی که بر این فرضیه ارائه نموده است. تغییر واژگانی صدخانیه یا سی‌خانیه به واژه صحنه است (لسترنج، ۱۳۷۷: ۲۰۵). ۳-یوزف مارکوارت در کتاب ایرانشهر موسی خورنی به شرح واژه «مای» پرداخته است و بر این باور است که «مای یا ماه» استان بزرگی در عصر ساسانیان بوده است و از حلوان(سرپل ذهاب) تاکنگاور، صحنه و در شمال دینور، ماینهرج و تا نزدیکی سیسر(سنندج) را در بر می‌گرفته است(مارکوارت، ۱۳۷۳: ۴۵).۴- عباس زریاب خویی در دایرةالمعارف بزرگ اسلامی در ذیل مقاله: «آذربایجان» به شرح «ماینهرج» و «سیسر» پرداخته است. و بر این باور است که«مای بهرج» همان «ماذپهرگ» به معنی دیدبان ماد است. و مناطق وسیع ماد از این ناحیه آغاز می‌شده است. او همچنین «کوره سیسر» را اساس پیدایش کردستان می‌داند(زریاب خویی ، ۱۳۷۴: ۱/ ۱۹۹). ۵- حسین ادیبی در مقاله«درباره نام سنقر و کلیایی» به نام جای سنقر و کلیایی پرداخته است و بر این باور است که نام سنقر بر جای مانده از نام غلامان و پادشاهان سلجوقی است(ادیبی، ۱۳۶۱: ۸۱). ۶- جمیل روژبیانی در کتاب «دینور و دانشمندان نامی» به شرح واژه «کوسجد»پرداخته است و بر این باور است که نام قدیم شهر سنقر«کوسجد» است(روژبیانی، ۱۳۸۳: ۲۵). رویکرد دوم مجموعه‌ای از اطلاعاتی است که در طی گزارش‌های مطالعات میدانی و علمی در خصوص شهر سنقر ثبت و ضبط‌شده است. از آن جمله : ۱- ارنست هرتسفلد در سال ۱۹۲۳ میلادی از سنقر بازدید نموده است. او بر فراز تپه بقعه مالک از شهر سنقر تصاویری را به ثبت رسانده است. و با جمع‌آوری سنگ قبور به خط کوفی در محوطه و گورستان بقعه مالک اطلاعات ارزشمندی را از شهر به دست می‌دهد. هرتسفلد جدای از اطلاعات بقعه مالک اطلاعاتی در خصوص سفال‌های پیش‌ازتاریخ محوطه «قره‌تپه[1]» از روستاهای شهر سنقر ارائه نموده است[2] (https://collections.si.edu/search). ۲- اریک ف . اشمیت در گزارش و تصاویر کتاب «پرواز بر فراز مناطق باستانی ایران» بر فراز سنقر پرواز کرده است و از تپه باستانی «قره‌تپه» سخن گفته

[1] : قره در ترکی به معنی سیاه است قره تپه یعنی تپه سیاه رنگ

[2] : در خصوص اطلاعات ثبت شده ارنست هرتسفلد بنگریدبه : سایت نگارخانه آرتور سکلر مؤسسه اسمیتسونین به آدرس:
https://collections.si.edu/search

[Downloaded from ndea10.khu.ac.ir on 2026-11-08]

[DOI: 10.52547/jgs.22.64.201]

است(اشمیت،۱۳۷۶: ۲۲۲). ۳- گرهارد دورفر زبان‌شناس برجسته آلمانی درسال ۱۹۶۸ .م در خصوص زبان ترکی سنقری پژوهش‌های زبان‌شناختی انجام داده است(Doerfer,1977:43).۴-غلامرضا معصومی در سال ۱۳۵۷درشهرسنقر به بررسی وگمانه‌زنی محوطه‌های باستانی وتاریخی اقدام نموده است(معصومی،۱۳۸۸: ۱۹۰). ۵- یوسف مرادی در سال ۱۳۸۰ حفاری نجات بخشی را در تپه «جنانی[1]» سنقر انجام داد و آثار سفالی کلینکی و منقوش دوره اشکانی و اسگرافیاتوی ایلخانی را به دست آورد و بر این باور است که این تپه استقرار گاه دوره ایلخانی بوده است(حیدریان، ۱۳۸۷: ۱۹۶). ۶- در سال ۱۳۸۳ و سال ۱۳۸۸ طی دو فصل محمود حیدریان به بررسی باستان‌شناسی محوطه‌های باستانی شهرستان سنقر و کلیایی پرداخته است(حیدریان ، ۱۳۸۷). ۷- امیر بشکنی و همکاران در سال ۱۳۸۸ به بررسی آثار مرتبط به پیش از تاریخ دشت سنقر پرداختند و غارها و پناهگاه‌های پیش از تاریخ سنقر را مورد شناسایی قراردادند(بشکنی و همکاران ، ۱۳۸۸: ۲۴). رویکرد سوم مجموعه‌ای از گزارش‌ها و اطلاعات سیاسی-اداری و سیاحتی است که توسط سفرنامه نویسان و افراد مطلع در خصوص شهر سنقر نوشته شده است. این گزارش‌ها اطلاعات ارزشمندی را از وضعیت شهر در دوران معاصر اسلامی در اختیار ما قرار می‌دهد. از جمله گزارش‌ها : ۱- کتاب «سنقر نامه» نوشته یمن الدوله دولتشاهی حاکم دوره قاجاری سنقر است که در پاسخ به درخواست وزارت داخلیه گزارشی جامع در خصوص مسائل سیاسی، شهری، اقتصادی و اجتماعی شهر سنقر در عصر قاجار نوشته شده است(دولتشاهی ،۱۳۹۳). ۲- کتاب «سفرنامه عتبات و عالیات» نظام الذاکرین سنقری ویژگی‌های مذهبی و اعتقادی مردم سنقر را در عصر قاجاری به‌خوبی در سفرنامه خود به تصویر کشیده است(حسین سنقری،۱۳۹۵). ۳- کتاب سفرنامه: مشکوة المسافرین (سفرنامه تبریز ـ عتبات) اطلاعات جامعی در خصوص شهر سنقر در دوره میانی عصر قاجاری ارائه داده است (وقایعی ، ۱۳۹۲: ۴۱). ۴- حسینعلی رزم‌آرا در جلد پنجم از کتاب‌های «فرهنگ جغرافیایی ایران» به شرح کاملی از شهر سنقر پرداخته است. او در دهه ۱۳۲۰ شمسی از سنقر بازدید کرده است و از بافت سنتی شهر به‌خوبی یاد می‌کند(رزم‌آرا، ۱۳۳۱: ۵/ ۲۴۸). ۵- از جمله سفیران آمریکایی که به‌عنوان معلم دبیر زبان انگلیسی در سنقر حضور داشته است مایکل مترینکو است او اطلاعات خوبی را از اوضاع سیاسی، اجتماعی و فرهنگی سنقر از دهه ۱۳۵۰ شمسی سنقر در مصاحبه خود ارائه داده است(Stuart Kennedy,2005).

مبانی نظری

مفهوم شهر برای همگان مفهوم کاملاً روشنی است؛ ولی به مجرد آن‌که سخن از ارائه تعریفی جامع به میان می‌آید، تزلزل رأی و عدم تعادل آغاز می‌شود(ابراهیم‌زاده، ۱۳۹۱: ۱۷). با توجه به ابعاد مختلف شهر و دیدگاه-های متفاوت که هر کدام روی جنبه خاصی از آن تمرکز می‌کنند، شاید ارائه تعریفی جامع از سکونتگاه شهری که مورد قبول همه‌ی متخصصان رشته‌های مختلف باشد، بسیار مشکل باشد. با این وجود کوشش‌های زیادی از سوی صاحب‌نظران برای ارائه تعریف یا توضیح و بیان ویژگی‌های شهر صورت گرفته است که تا حد زیادی ابعاد مختلف این پدیده را برای ما روشن می‌سازد. برای تعریف شهر باید از پنج زاویه و موضوع کلیدی آن را تعریف

[1]: JENANI

[Downloaded from ndea10.khu.ac.ir on 2026-11-08]

[DOI: 10.52547/jgs.22.64.201]

کرد: جمعیت، اساس اقتصادی، سازمان سیاسی، فرهنگ و چشم‌انداز است (زنگنه، ۱۳۸۹: ۶). در ایالات متحده‌ی آمریکا مکان شهری به ناحیه‌ای جغرافیایی اطلاق می‌گردد که حداقل ۲۵۰۰ نفر ساکن داشته باشد. شاید تعریف جمعیتی مناسب‌تر از شهر آن باشد که جمعیت آن باید برای زمان و مکان مورد بحث در حد بالایی باشد. از بُعد اقتصادی، شهر جایی است که در آن فعالیت‌های متنوع اقتصادی، عمدتاً غیر کشاورزی (بازرگانی، صنعت و خدمات) انجام می‌گیرد. از جنبه سیاسی، شهر مکانی است که یک قدرت سیاسی یا دولت محلی در آن مستقر شده و مسئولیت اداره‌ی امور داخلی شهر و نیز کنترل حوزه‌ی پیرامون آن را بر عهده دارد. بُعد دیگر تعریف شهر، موضوع نسبتاً مبهم فرهنگ شهری است. شهر در مقابل روستا از دیر باز به عنوان مکان فرهیختگی و تنوع و گوناگونی محسوب می‌شده است. امروزه نیز در اکثر نقاط جهان تقریباً تمامی نهادهای فرهنگی از جمله دانشگاه‌ها، موزه‌ها و کتابخانه‌های اصلی در کلان‌شهرها واقع شده‌اند. در دنیای امروز شهر به عنوان کانون فرهنگ، به شدت تحت تأثیر رسانه‌های جمعی به ویژه شبکه‌های ارتباطی الکترونیکی قرار دارد. از نظر چشم‌انداز، در مقابل روستا که با مناظر طبیعی شناخته می‌شود، شهر جایی است که تمدن در چشم‌انداز آن مشهود است (همان مأخذ: ۶ و۷). برای یک اقتصاددان شهری، ناحیه‌ای جغرافیایی به عنوان شهر شناخته می‌شود که در برگیرنده‌ی تعداد زیادی از مردم در ناحیه‌ای نسبتاً کوچک باشد. به عبارتی دیگر ناحیه‌ی شهری، ناحیه‌ای با تراکم نسبتاً بالایی از جمعیت است (ا، سولیوان، ۱۳۸۶: ۵). آیان داگلاس- جغرافیدان معروف انگلیسی- معتقد است که شهر، عبارت است از محیطی که با سیستم‌های اقتصادی به وجود آمده و به عنوان یک اکوسیستم انسانی معرفی می‌گردد. این محیط دارای ساختارهای اجتماعی یا فرهنگی است (ساختار فیزیکی). وی در این تعریف شهر را زاییده‌ی فعالیت‌های اقتصادی و تنوع فرهنگ و پیشرفت‌های حاصل از آن می‌داند که موجب درهم ریخته شدن نظام بسته و ساده اقتصاد روستایی شده است (مستوفی الممالکی، ۱۳۸۰: ۲۴).نظریه‌های پیدایش شهر در چهار بخش شرح داده می شود این چهار بخش شامل : ۱- نظریه هیدرولیک یا مبنای محیط گرایی: مفهوم مازاد تولید ۲- نظریه اقتصادی: شهر به عنوان یک بازار ۳- نظریه شهر به عنوان یک پایگاه نظامی و دفاعی ۴- نظریه مذهبی: گسترش معابد و عبادتگاه‌ها است (شکوئی، ۱۳۸۷: ۱۴۶). دستیابی به اسناد و مدارک باستان شناسی و تاریخی که بیانگر یکی از این بخش‌ها در خصوص شهر سنقر باشد راه شناخت گذشته شهری ، سکونتگاهی و فرهنگی شهر سنقر را برای ما مشخص می‌سازد.

روش تحقیق

این پژوهش از لحاظ هدف کاربردی و از لحاظ ماهیت و روش تحقیق توصیفی- تحلیلی است. جهت جمع‌آوری داده‌ها و اطلاعات مورد نیاز از مطالعات کتابخانه‌ای–اسنادی و بازدید میدانی(مشاهده، آزمایش و مصاحبه) استفاده شده است. ازجمله شواهد باستان شناسی و مستندات تاریخی که در این پژوهش مورد بررسی قرارگرفته است شامل: سفال‌ها، سنگ نوشته‌های قبور دوره‌های میانی اسلامی، معماری مذهبی و غیر مذهبی و چشمه‌ها و قنوات است. که به صورت مشاهده میدانی اطلاعات آن ثبت و براساس دوره زمانی طبقه‌بندی شده است. وجود بقایای فرهنگی و معماری شهری چون حصارشهر، عمارت حکومتی و تأسیسات مذهبی و غیرمذهبی که در طی این پژوهش شناسایی گردید، از جمله مستندات پژوهش است که برای نخستین بار در بررسی میدانی با گزارش‌های تاریخی مقایسه شده است.

[Downloaded from ndea10.khu.ac.ir on 2026-11-08]

[DOI: 10.52547/jgs.22.64.201]

نتایج

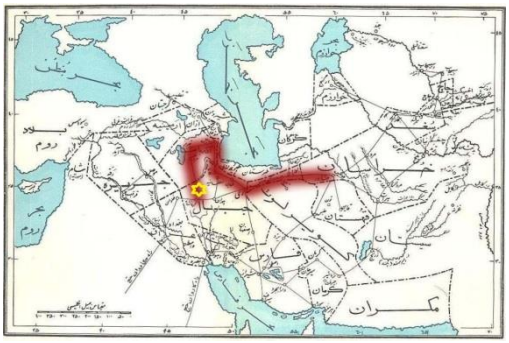
در بخش یافته‌های پژوهش با استناد به مستندات تاریخی و باستان‌شناسی به سه دوره تاریخی آغازین، میانی و معاصر اسلامی اشاره شده است. و شواهد باستان شناسی هر کدام از این دوره‌های زمانی به طور مشخص چنانچه دارای ماده تاریخ بودند مانند: سنگ نوشته‌های خط کوفی، با قیاس و معیار گاهنگاری مطلق و اگر ماده تاریخ نداشتند، با معیار گاهنگاری نسبی طبقه‌بندی و توصیف شده است. براساس شواهد باستان شناسی و اشاره‌های تاریخی حدود شهر، کاربری بناهای مذهبی و غیر مذهبی، شبکه ارتباطی راه‌ها و معابر عمومی و تغییرات سازمان فضایی شهر سنقر در دوره‌ها اسلامی بر روی نقشه‌ها تعریف شده است.

شهر سنقر در دوره‌های آغازین اسلام

با توجه به شواهد باستان‌شناسی آثاری از نشانه‌های سکونتگاه‌های دائم و موقت از دوره‌های مختلف زمانی در دشت سنقر به‌دست‌آمده است. که قابل مقایسه با آثار فرهنگ‌های هم‌جوار در استان‌های همدان ، کرمانشاه ، کردستان و لرستان است(حیدریان ، ۱۳۹۲: ۱۴۳). این ارتباط در خصوص شهر سنقر نیز قابل پیگیری است چنان‌که در طی یک بررسی و شناسایی پیمایشی و نمونه‌برداری از سفال‌های پیرامون شهر، سفال‌هایی از دوره تاریخی و آغازین اسلامی مشاهده شد. که نشانه‌ای مناسب به جهت وجود ارتباط فرهنگی شهر سنقر با دیگر فرهنگ‌های هم‌جوار در دوره‌های تاریخی و آغازین اسلامی است. این سفال‌ها در ۶ محوطه و به‌صورت پیمایش میدانی در شعاعی کمتر از ۲ کیلومتر به نسبت مرکز بافت سنتی شهر گردآوری و شناسایی شد. تشابه سفال‌ها در نوع ساخت، پخت و تزئینات، نشان از کاربرد آن در سطح عمومی منطقه در دوره‌های تاریخی و آغازین اسلامی دارد و نشانه‌ای مناسب به جهت سکونت انسان کوچ رو و یا روستانشین در دوره‌های تاریخی و اسلامی است. در شکل(۱) موقعیت شهر سنقر در نقشه ایران و در شکل(۲) نقشه مسیر راه جاده خراسان در دوره آغازین اسلامی با رنگ قرمز و شهر سنقر با ستاره زرد رنگ دراین مسیر تاریخی نشان داده شده است.

شکل(۱). موقعیت جغرافیایی سنقر (حیدریان، ۱۳۹۲: ۱۴۲).

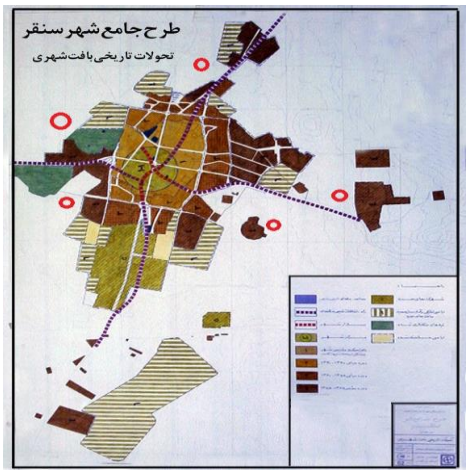

شکل(۲). جاده خراسان (لسترنج، ۱۳۷۷: ۲۰۵).

در شکل(۳) ناحیه ۱ بافت مرکزی و تاریخی شهر محسوب می‌شود که با رنگ قهوه‌ای بر روی نقشه نشان داده شده است و محوطه های شناسایی شده تاریخی که در شعاع کمتر از ۲ کیلومتر نسبت به بافت مرکزی شهر

[Downloaded from ndea10.khu.ac.ir on 2026-11-08]
[DOI: 10.52547/jgs.22.64.201]

قرار گرفته اند با دایره های قرمز رنگ مشخص شدند. یافته‌های سفالی از این بخش‌ها گردآوری و ثبت شده است.

شکل(۳). نقشه تحولات تاریخی شهر سنقر (طرح جامع ،۱۳۷۷)

محوطه‌های باستانی شناسایی‌شده حاشیه شهر اغلب در کنار چشمه‌ها، قنات‌ها و آسیاب‌ها قرار دارند. و با داشتن چنین ویژگی به‌عنوان محوطه باستانی در نظر گرفته شدند. وضعیت کنونی این محوطه‌ها با شرایط پیش از سال‌های ۱۳۲۰ خورشیدی بسیار تغییر کرده است. و این محوطه‌ها در کنار زمین های کشاورزی و منازل مسکونی قرارگرفته‌اند و هم‌جواری و دخل و تصرف انسان در این محوطه‌ها موجب شده که نشانه‌های معماری و شواهد باستانی از بین برود. از جمله آسیب‌ها و دخل و تصرف انسانی می‌توان به تخریب آسیابها، تغییر کاربری زمین‌های کشاورزی به مسکونی و مسدود شدن قنات‌ها و چشمه‌ها اشاره کرد. نام محوطه‌های شناسایی‌شده به ترتیب شامل: محوطه کاریز شاهمراد، قنات دانش‌سرا، قنات چمن پشم[1] ، محوطه باستانی آلنجه[2] ، محوطه تاریخی بقعه مالک و قنات دره ماله[3] است. وجود قنوات در حاشیه شهر که بر روی لایه‌های آبرفتی شهر ایجادشده است نشانه‌ای مناسب درزمینه بنیاد و شکل‌گیری شهر محسوب می‌شود. وجود قنوات و سفال‌های که درزمینه پیرامون آن شناسایی شد از جمله شواهدی است که حضور انسان را در دوره‌های تاریخی اشکانی، ساسانی و آغاز دوره اسلامی به اثبات می‌رساند. در جدول(۱) مخفف اسامی محوطه ها و سفال ذکر شده است.

[1]: CHAMN PASHM
[2] :ALENJE
[3]: DARH MALE

[Downloaded from ndea10.khu.ac.ir on 2026-11-08]
[DOI: 10.52547/jgs.22.64.201]

جدول(۱). نام محوطه ها و سفال های مربوطه

ردیف	نام محوطه ها	شاموت/ رنگ	تصاویر	گاهنگاری/ فرم سفال
۱	کاریز دانش سرا S.K.Q.01	خاک رس و دانه های ریز ماسه نخودی وقرمز		دوره های آغازین و میانی اسلامی بدنه وپایه کوزه و کاسه
۲	کاریز شاهمراد S.K.Q.02	خاک رس و شاموت گیاهی و ماسه ای لعابدار نخودی وقرمز		دوره های تاریخی ،آغازین و میانی اسلامی بدنه و پایه کاسه ، خمره
۳	قنات بقعه مالک S.K.Q.03	خاک رس و شاموت گیاهی و ماسه ای لعابدار و نخودی		دوره های میانی اسلامی بدنه تغار و کاسه و دسته خمره
۴	قنات دره ماله S.K.Q.04	خاک رس و شاموت گیاهی و ماسه ای لعابدار و نخودی و قرمز رنگ		دوره های تاریخی ، آغازین و میانی اسلامی بدنه ، پایه و دسته کاسه وکوزه
۵	تپه آلنجه S.K.Q.05	خاک رس و شاموت گیاهی و ماسه ای نخودی و قرمز رنگ نقش طناب افزوده		دوره های تاریخی ، آغازین و میانی اسلامی بدنه و دسته
۶	قنات چمن پشم S.K.Q.06	خاک رس و شاموت ماسه ای لعابدار ، نخودی و قرمز رنگ		دوره های تاریخی ، آغازین و میانی اسلامی بدنه و پایه کاسه و کوزه

طبق گونه‌شناسی سه گونه از سفال‌ها شناسایی و دسته‌بندی شد. نخست سفال‌های با شاخصه‌های ظاهری قرمزرنگ که با شاموت شن و ماسه‌ریز و با پخت مناسب هستند. که با انواع کاربردی آشپزخانه در اشکال کاسه، کوزه و خمره قابل‌شناسایی است. این دسته از سفال‌ها بیشتر در محوطه‌های آلنجه، دره ماله، چمن پشم و شاهمراد دیده می‌شود. وجود این دسته از سفال‌ها حضور انسان را در شهر سنقر در دوره‌های تاریخی اشکانی و ساسانی به اثبات می‌رساند و قابل مقایسه با سفال‌های دوران تاریخی است. از نظر تزئینی این سفال‌ها با نقش طناب افزوده و خطوط موازی زیر لبه و یا بدنه سفال تزیین شده‌اند. گونه دوم سفال‌های نخودی رنگ با تزئینات خطوط موازی و موجی است. که به نسبت سفال‌های قرمزرنگ با پخت مناسب و در اشکال کوزه و کاسه ساخته شده‌اند. این دسته از سفال‌ها قابل مقایسه با سفال‌های آغازین اسلامی هستند. و در محوطه‌های قنات دانش‌سرا، کاریز شاه مراد، دره ماله و تپه آلنجه به‌دست آمده‌اند. گونه سوم سفال‌های دوران میانی اسلامی که با لعاب پاشیده آبی، نخودی و سیاه‌رنگ و با خطوط سیاه زیر رنگ و در اشکال کاسه، کوزه، تغار (لالجین) قابل‌تشخیص هستند این دسته از سفال‌ها به‌وفور در تمامی محوطه‌ها شناسایی شد. وفور گونه سوم بیانگر این نکته است که در دوره میانی اسلامی جمعیت انسانی بیشتری در این ناحیه حضور داشتند و استفاده

[Downloaded from ndea10.khu.ac.ir on 2026-11-08]

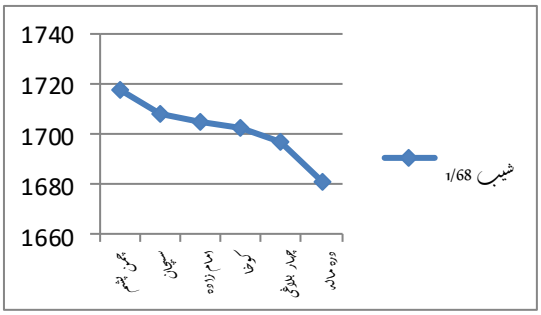
[DOI: 10.52547/jgs.22.64.201]

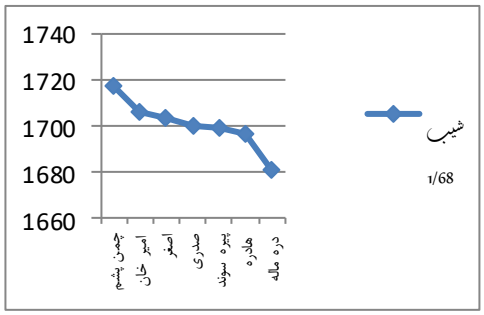
از این نوع سفال در وسعت زیادی مورد استفاده عموم بوده است. به احتمال افزایش جمعیت در دوران میانی اسلامی موجب تقاضا و عرضه بیشتری از این نوع سفال در شهر سنقر شده است.

وجود قنوات در حاشیه شهر سنقر این فرضیه را به حقیقت نزدیک می‌سازد که دلیل اصلی سکونت و اقامت دائم در شهر سنقر وجود چشمه‌های طبیعی و بهره‌برداری از آن در قالب قنوات و کاریزها است که به جهت کشاورزی و مصارف شرب استفاده می‌شده است. از دیدگاه زمین‌شناسی و جغرافیا طبیعی، شهر سنقر بر روی لایه‌های آبرفتی ایجادشده است که در طی میلیون‌ها سال مسیر آب‌های سطحی زمین را تغییر دادند. این تغییر موجب شده که آبرفت‌های سمت شمال شرقی به نسبت آبرفت‌های پایین‌دست جنوب و جنوب غربی در ارتفاع بلندتری قرار داشته باشند(خورشید دوست و همکاران ،۱۳۹۰: ۲۱۰).

با توجه به شرایط طبیعی آبرفت‌ها که چشمه‌های طبیعی را در دسترس انسان قرار می‌دهند. بهره‌برداری از عنصر آب برای انسان آسان می‌شود. به‌درستی مشخص نیست که از چه زمانی انسان در دشت سنقر از عنصر آب بهره‌برداری کرده است. اما با توجه به سفال‌های که در کنار این چشمه‌ها و قنوات یافته می‌شود وجود انسان و بهره بردای از عنصر آب در دوره‌های تاریخی و اسلامی کاملاً مشهود است.

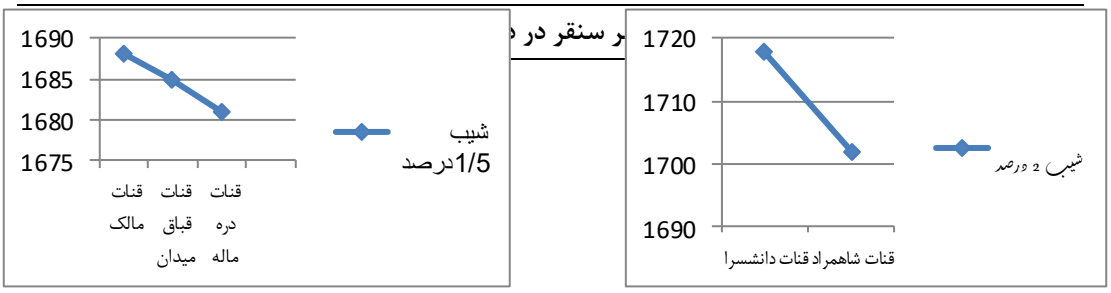
شیوه محاسبه شیب آب چشمه‌ها و قنوات به نسبت درصد بر اساس موقعیت ارتفاعی چشمه‌ها و قنوات از سطح دریا به ما نشان می‌دهد که ساکنان اولیه شهر با به‌کارگیری عنصر آب از طریق ایجاد کاریز در سطح ارتفاعی بین ۳ تا ۷ متر، آب را با شیب ۲ تا ۱/۵ درصد به آبرفت‌های پایین‌دست انتقال می‌دادند. این رویه در مجاورت قنات‌های شمالی به نسبت قنات‌های جنوبی و در مقایسه ارتفاعی از سطح دریا قابل‌اثبات است. چنان‌که در سمت شرق شهر از قنات دانشسرا با شیب ۲ درصد در مرکز شهر با ۱/۶۸ درصد و در سمت غرب شهر با شیب ۱/۵ درصد آب به پایین‌دست و به سمت جنوب غربی در جریان است. در نمودارهای شکل(۴) میزان ارتفاعی هرکدام از چشمه‌ها و قنوات در سه محور شرقی ، مرکزی و غربی نشان داده‌شده است.

[Downloaded from ndea10.khu.ac.ir on 2026-11-08]

[DOI: 10.52547/jgs.22.64.201]

شکل(۴). نمودار های شیب آب چشمه و قنوات شهر سنقر

در شکل(۵)، پراکندگی قنات‌ها در شهر سنقر نشان داده شده است. آب چشمه‌ها، قنوات و روان آب‌ها با سرازیر شدن به رودخانه اصلی سنقر چای به سد جامیشان منتهی می‌شوند. این رویه از گذشته تا به امروز ادامه دارد. و دلیل مناسبی به جهت شناخت محور ارتباطی چشمه‌ها و قنوات شهر سنقر است. این ارتباط هسته اولیه و کانون سکونتگاهی شهر را در دوره‌های آغازین اسلامی را به ما نشان می‌دهد. وجود تعداد بیشتر چشمه‌ها و قنوات در مرکز شهر و تمرکز ساخت‌وسازها در کنار چشمه‌ها ازجمله دلایل انتخاب این عنصر به‌عنوان عنصر حیاتی و بنیادی است. که در مرکز شهر باوجود چشمه‌های متعدد قابل‌توجه است.

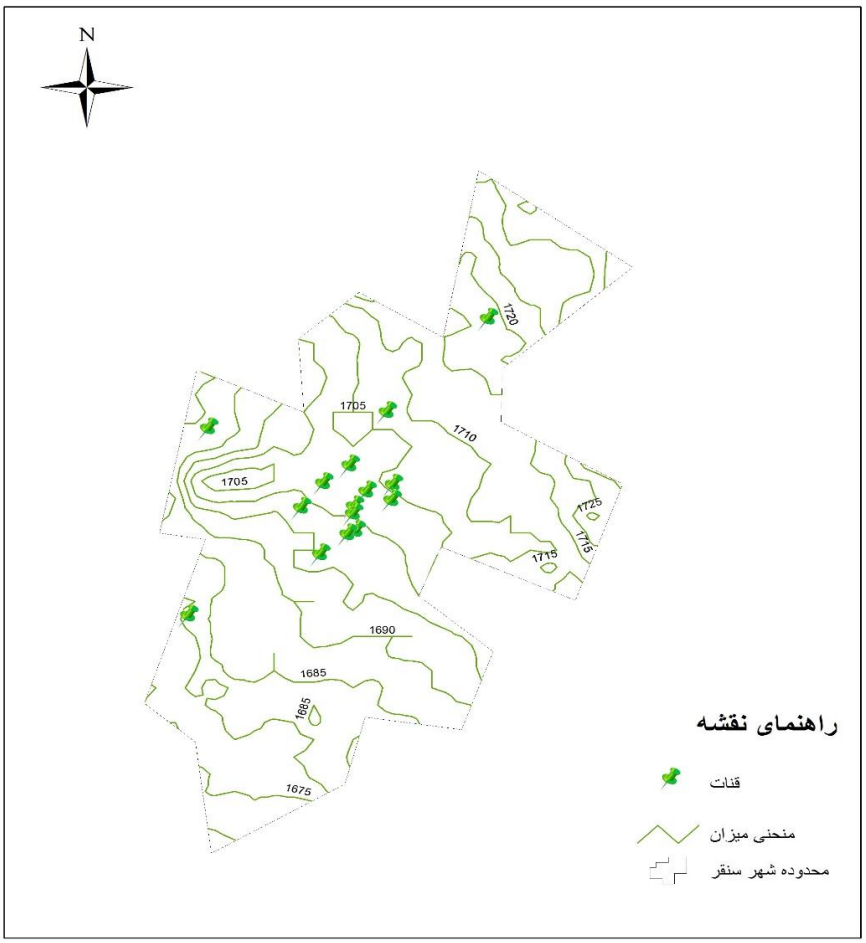
وجود سفال‌های دوره‌های تاریخی و آغازین اسلامی و وجود ارتباط چشمه‌ها و قنوات در سطح داخلی و خارجی شهر، بیانگر این واقعیت است که در دوره آغازین اسلامی شهر با سازمان فضایی و سکونتگاهی کوچک و با جمعیت پراکنده روستایی و در کنار چشمه‌ها و قنوات ایجاد شده است. کشاورزی و دامداری و سکونت در روستاها به‌صورت موقت و یا دائم در ارتباط با منزلگاه مرکزی سنقر بوده است منزلگاهی که نشانه ارتباط آن با جاده خراسان در نوع سفال‌های تاریخی و آغازین اسلامی آشکار است. چنان‌که در میان سفال‌های یافته شده سفال‌های نخودی با نقوش مواج و موازی قابل مقایسه با سفال‌های نیشابور، ری، جرجان، شوش و اصطخر است این شهرها از جمله منزلگاه‌هایی هستند که با جاده خراسان در ارتباط بودند(توحیدی ، ۱۳۸۵: ۲۵۹).

موقعیت جغرافیایی و منزلگاهی شهر سنقر که بر سر جاده خراسان قرار داشته است. و نزدیکی که با شهر کهن دینور دارد این سکونتگاه را دارای اهمیت ویژه‌ای می‌سازد. وجود شواهد باستان‌شناسی چون سفال‌ها و قنوات و معابر آب‌رسانی به داخل شهر که نشان از یک نظام سازمان‌یافته سکونتگاهی است در دوره‌های تاریخی و یا آغاز اسلامی با منزلگاه‌هایی چون: «سیسر[1]»،«خورجان[2]» و«مای بهرج[3]» که در مسیر جاده خراسان قرار داشتند، قابل مقایسه است (قدامه ، ۱۳۷۰: ۶۳،۶۴). در پایان دوره‌های آغازین اسلامی حکومت‌های محلی چون حسنویه در قلمرو غربی ایران دارای قدرت بودند. این حکومت به دلیل این‌که حوزه قدرت حکومت خود را در شهرهای دینور، بیستون، اسدآباد و همدان گسترش دادند(ابن اثیر، ۱۳۸۵: ۱۳/ ۵۴۹۸). این احتمال وجود دارد که برای تصاحب زمین‌ها و سکونتگاه شهر سنقر اقدام کنند. نزدیکی شهر سنقر به دینور و اسدآباد و اشاره‌های تاریخی که به نام جای«کوسجد[4]» می‌شود(بدلیسی ، ۱۳۷۷: ۱/ ۲۱). گمان اینکه کوسجد نام قدیم سنقر در قرن چهار هجری باشد را قوت می‌بخشد(روژبیانی ، ۱۳۸۳: ۲۵).

1: SISAR
2 : KHORJAN
3 : MAY BAHRAJ
4: KO SAJD

[Downloaded from ndea10.khu.ac.ir on 2026-11-08]
[DOI: 10.52547/jgs.22.64.201]

قلعه کوسجد به‌عنوان پناهگاه مطمئنی برای اقوام بومی ساکن و یا عشایر کُرد بوده است. از جمله اقوامی که می‌توانستند از این قلعه استفاده کنند اقوام و طوایف کُرد بودند که احتمالاً حسین پسر مسعود کُرد (امیرحسین المنصور) از جمله رهبران طوایف کرد زبان است که از این قرارگاه در قرن چهارم هجری قمری استفاده کرده است (زکی بیگ ، ۱۳۸۱: ۲/ ۷۶).

شکل(۵). نقشه پراکندگی قنات‌های سنقر

شهر سنقر در دوره‌های میانی اسلام

در عصر سلجوقیان به دستور پادشاهان سلجوقی اتابکان به حکومت برخی از نواحی ایران گمارده می‌شدند این اتابکان در عصر سلجوقیان به سه شعبه در ایران تقسیم می‌شدند و هرکدام از این اتابکان قلمروی را به دست گرفته بودند. شعبه نخست در فارس که به سلغریان معروف بودند مؤسس این سلسله محلی اتابک مظفرالدین سنقربن مودود بود. شعبه دوم در شام و دیار بکر بودند. ایشان از تخمه آق سنقر[1] غلامان سلطان ملکشاه

[1] : AGH SONQOR

[Downloaded from ndea10.khu.ac.ir on 2026-11-08]

[DOI: 10.52547/jgs.22.64.201]

سلجوقی‌اند. شعبه سوم که شش تن بودند در عراق و آذربایجان دارای حکومت بودند اول ایشان اتابک ایلدگز است غلام سلطان مسعود سلجوقی که به مرتبه امارات رسید(قزوینی ، ۱۳۱۴: ۱۱۸). این اتابکان با نام سنقر شهرت منطقه‌ای داشتند شعبه سوم از اتابکان سلجوقی که در عراق و آذربایجان قدرت داشتند بی‌ارتباط بانام شهر سنقر و اتابکی سنقر نیست. با جستجو در منابع تاریخی عصر سلجوقیان نشانه‌هایی در خصوص این ادعا می‌توانیم بیابیم که سلاطین سلجوقی به اقطاع زمین‌ها و املاکی را به نام فردی به نام «سنقر» بخشیده‌اند به‌عنوان مثال فتح بن علی بنداری به نقل از ظهیرالدین عبدالعزیز خزینه‌دار به شرح بخشش املاک ودارایی‌های سلطان سنجر به غلام خاص خود «سنقر» یاد کرده است(بنداری ، ۱۳۵۶: ۳۲۶). برخی از مورخان عصر میانی اسلامی به «اتابک سنقر» درعصر سلجوقیان اشاره دارند و برخی از این مورخان حوزه قدرت و قلمرو حضور اتابک سنقر را در نزدیکی دینور و در مرحله کوه «پنج‌انگشت» می‌دانند. از جمله این مورخان چون: رشیدالدین فضل‌الله(همدانی،۱۳۸۶: ۷۹). و ظهیرالدین(نیشابوری،۱۳۳۲: ۵۶). است که به نام اتابک«آق سنقر»اشاره دارند و مورخانی چون: حمدالله مستوفی(مستوفی،۱۳۸۷: ۴۵۵). و محمد بن علی رواندی(راوندی، ۱۳۸۶: ۲۲۷). به اتابک «قرا سنقر» در همین محدوده جغرافیایی اشاره می‌کنند. در گزارش‌ها و اشاره‌های تاریخی به جهت نمایان شدن حوزه و قلمرو قدرت «اتابک سنقر» از کوه و قله «پنج‌انگشت» یاد شده است. این قله از جمله قلل سلسله سیاه کوه است که امروزه در حوزه جغرافیا مکانی شهر سنقر بانام «سیاه کوه» قابل شناسایی است سیاه کوه شامل سلسله قله‌هایی است که از جانب غربی اسدآباد تا شمال غربی شهر سنقر کشیده شده است. در عُرف قُله پنج‌انگشت یا (پنجه اَلی / علی) ذکر می‌شود به این دلیل از این کوه با این نام یاد می‌کنند که بر مبنای شکل ظاهری مانند پنجه انگشتان دست است، «اَل[1]» در زبان ترکی به معنی دست است(کیهان،۱۳۱۰: ۱/ ۶۷). در خصوص این منطقه در عصر ایلخانی هم گزارش‌هایی در دست است که بیانگر ذکر اهمیت منطقه پنج‌انگشت و سیاه کوه است(جوینی ،۱۳۸۲: ۳/ ۴۸۲). حدود پنج‌انگشت و سیاه کوه که در منابع تاریخی موضع و حدود حضور نظامی لشکریان اتابکان سلجوقی و نظامیان ایلخانی به شمار می‌آمده است. موقعیت کنونی شهر سنقر را در عصر سلجوقیان و ایلخانیان حائز اهمیت می‌سازد. به نظر می‌رسد شهر سنقر در جایگاه پادگانی و مقر نظامی از قرن چهارم به بعد مورد توجه سلسله حکومت‌های محلی و دولتی قرار می‌گیرد و در نزاع‌های سیاسی و نظامی محدوده پنج‌انگشت محل وقوع جنگ‌های نظامی می‌گردد. از جمله رویارویی که در این منطقه رخ‌داده است جنگ میان شاهزادگان سلجوقی است که بر سر تصاحب تاج‌وتخت باهم به مبارزه پرداختند که در این اختلاف و نزاع المستر بالله خلیفه وقت مسلمانان کشته می‌شود(شبانکاره ای،۱۳۶۳: ۱۱۴). از جمله شواهد باستان‌شناسی که نشان مناسبی به جهت وقوع نزاع‌های سیاسی و نظامی است و در شهر سنقر در طی سده اخیرکشف شده است. سنگ نوشته‌های به خط کوفی اسلیمی است. این سنگ‌نوشته‌های در بردارنده اطلاعاتی از متوفیان است که نام آن‌ها به عربی ذکرشده است.

سنگ‌نوشته‌های خط کوفی شهر سنقر نخستین بار توسط ارنست هرتسفلد مورد بررسی و بازخوانی قرارگرفته است. از جمله نمونه سنگ‌نوشته‌های که قابل مقایسه با سنگ‌نوشته‌های هرتسفلد هستند سنگ‌نوشته‌ای به خط کوفی است که در جدول(۲) به شرح آن‌ها می‌پردازیم.

[1] : AL

[Downloaded from ndea10.khu.ac.ir on 2026-11-08]

[DOI: 10.52547/jgs.22.64.201]

جدول(۲). سنگ نوشته های خط کوفی گورستان‌های شهر سنقر

ردیف	نام محوطه و سنگ نوشته کوفی	تصویر	طرح سنگ	متن سنگ
۱	گورستان بقعه مالک S.K.Q.07 سنگ نوشته خط کوفی نقش شیر			عماد الملک بن ابی ثغف الرواشد فی شهامت وخمسین و خمس (در کنار نقش شیر نوشته است ابی بکر)
۲	گورستان بقعه مالک S.K.Q.08 سنگ نوشته خط کوفی آیه های ۱۹ و۱۸ سوره آل عمران			در وسط نقش ستاره و در حاشیه دو آیه ۱۸و ۱۹ سوه آل عمران
۳	اطراف بقعه مالک S.K.Q.09 سنگ نوشته خط کوفی قبر ابی بکر غلذو هالش			هذا قبر المام رسا الدین شهاد السلام ابی بکر بن غلذ و هالش متوفی فی الثامن من ربیع الاول سنه السابع و خماس و خمسین مائه مائده الله مرقده
۴	محله پیره سوند S.K.Q.010 سنگ نوشته خط کوفی آیه های ۱۹ و۱۸ سوره آل عمران			هذا قبر الشهاد جعل ترابی القبر رحمه الله و در حاشیه آیه های ۱۸ و۱۹سوره آل عمران
۵	محله امامزاده احمد S.K.Q.011 سنگ نوشته نوشته خط کوفی قبر سید احمد			هذا قبرک سید سعد ابن احمد بن الحسن ابن الحسین رحمه الله

سنگ نوشته‌های خط کوفی اسلیمی، سند و دلیلی قانع‌کننده برای وجود محدوده شهر سنقر در عصر میانی اسلامی هستند و از سوی دیگر با استناد به این گورستان‌ها می‌توان محدوده شهر را از قرن چهارم به بعد مشخص نمود که بی ارتباط با رخدادهای تاریخی منطقه نیست. در مجموع ۴ گورستان در شهر سنقر وجود داشته که در این گورستان‌ها سنگ نوشته‌هایی به خط کوفی مشاهده شده است. هر کدام از محله‌های قدیمی گورستان مختص به خود داشتند و مسافر و یا رهگذر چه در هنگام ورود و یا خروج از شهر درضلع شمالی، جنوبی و غربی شهر با گورستان‌ها مواجه می‌شدند. به جهت تعیین حدود گورستان‌ها و محدوه شهر در دوره میانی اسلامی از نقشه هوایی سال ۱۳۳۵ سازمان نقشه‌برداری استفاده شد و گورستان‌ها در تصویر هوایی با دایره قرمز مشخص شده است شکل(۶). این سه گورستان اصلی از دوره آغازین، میانی و معاصر اسلامی تا سال‌های قبل از انقلاب اسلامی مورد استفاده قرار می‌گرفت و بعد از انقلاب طی ساخت و سازها بر روی این گورستان‌ها منازل مسکونی و اداری احداث شد.

[Downloaded from ndea10.khu.ac.ir on 2026-11-08]

[DOI: 10.52547/jgs.22.64.201]

شکل(۶). تصویر هوایی سنقر سال ۱۳۳۵(سازمان نقشه برداری کل کشور)

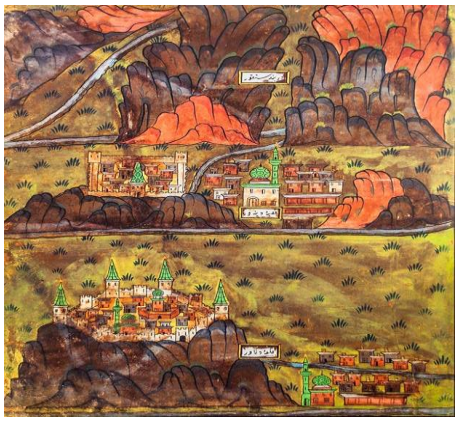
جدای از سنگ نوشته‌ها گورستان هاس شهر سنقر که از جمله آثار باستانی قابل استناد در خصوص دوره‌های آغازین و میانی اسلامی هستند با استناد به اشاره‌های تاریخی می‌توانیم دریابیم که شهر سنقر در دوره‌های میانی اسلامی دارای حصار و دروازه شهری بوده است این حصار شهری دارای برج و بارو بوده و در منابع تاریخی عصر تیموریان از آن به‌عنوان «ولایت و حصارسنقور» یاد کردند(حافظ ابرو، ۱۳۸۰: ۲/ ۷۵۳)؛ (نظام الدین شامی، ۱۳۶۳: ۱۲۹). در قرون سوم تا هفتم هجری در تقسیمات منطقه‌ای اصطلاحاتی چون ولایت و حصار با (استان) کوره با (شهرستان) رستاق با (بخش) طسوج با (دهستان) و قریه با (ده) قابل مقایسه بوده است. (شیعه، ۱۳۹۲: ۱۹۸). با مطالعه و مشاهده اصطلاح «ولایت و حصار سنقور» در میان متون تاریخی دوران میانی اسلامی به نظر می‌رسد شهر سنقر در این زمان دارای جمعیتی مناسب و سازمان فضای شهری منظمی بوده، و بعد از غارت تیموریان تعداد جمعیت انسانی در این شهر کاهش یافته است. حکومت‌های محلی از اقوام کُرد و ترک‌زبان در سنقر و مناطق پیرامون آن در دوره‌های مختلفی میانی اسلامی حضور داشتند. در دوره نخست حکومتی از اکراد از ۵۹۴ تا ۹۹۶ هجری قمری بر این مناطق تسلط یافته‌اند. و همواره با حکومت‌های ایلخانیان، تیموریان در نزاع و مبارزه بودند. از جمله حاکمان محلی اردلان که سنقر، دینور و کرمانشاه را در تاریخ ۹۹۲ هجری قمری به تصرف درآورد تیمور پسر سلطانعلی بیگ است(شکرالله سنندجی، ۱۳۷۵: ۹۰،۱۰۰). با شرح و بازخوانی منابع تاریخی میانی اسلامی و وجود سنگ نوشته‌های به خط کوفی اسلامی در شهر سنقر این نتیجه به واقعیت نزدیک است که شهر سنقر در عصر میانی اسلام توسط حکومت‌های محلی اداره می‌شده که دارای قدرت منطقه‌ای بودند. بنابراین حاکمان محلی دارای عمارت حکومتی و یا ارتباط فرهنگی، سیاسی و اقتصادی بودند. همین مسئله زمینه رشد و شکوفایی شهر سنقر را در دوره میانی اسلامی

[Downloaded from ndea10.khu.ac.ir on 2026-11-08]
[DOI: 10.52547/jgs.22.64.201]

فراهم کرده است. و شهر از این عصر به بعد توسعه یافته است. وجود سنگ‌نوشته‌های کوفی اسلیمی و سفال‌های لعاب‌دار میانی اسلامی و ذکر تاریخی ولایت و حصار در منابع تیموری نشان می‌دهد که سنقر در دوره میانی اسلامی، شهری به نسبت بزرگ و دارای عناصر حیاتی چون: عمارت حکومتی، بازار سنتی، مسجد جامع، مساجد محله‌ها، آسیاب‌ها، حمام‌ها و حصار شهری بوده است.

شهر سنقر در دوره های معاصر اسلامی

از جمله گزارش‌های مستندی که در خصوص حاکمان محلی سنقر در عصر صفویه نقل شده است و اهمیت شهری سنقر را در این دوره می‌رساند. گزارش عبدی بیگ شیرازی است که در خصوص هم‌پیمان شدن حاکمان محلی سنقر، دینور و کردستان نقل‌شده است حاکمان محلی این نواحی به رهبری چراغ سلطان گرامپا استاجلو در تاریخ ۹۵۵ هجری قمری به همراه هفت هزار و صد و پنجاه نفر در مقابل هجوم امپراتوری عثمانی ایستادگی می‌کنند(بیگ شیرازی، ۱۳۶۹: ۹۸). نصوح مطراقچی در سال ۹۴۱ قمری در مسیر اردوی لشکرکشی عثمانیان به عراق که از همدان و اسدآباد گذر کرده است از دربند سنقور، دینور و بیستون یاد می‌کند و نقشه-ای از موقعیت این مناطق ارائه نموده است شکل(۷) (مطراقچی، ۱۳۷۹: ۵۴).

شکل(۷). نقشه مطراقچی از منطقه سنقور و قصبه دینور در سال ۹۴۱.ق (مطراقچی،۱۳۷۹: ۹۸)

از قرن دهم تا یازدهم هجری قمری حاکمان سنقر، دینور و کرمانشاه از ایل زنگنه انتخاب شده‌اند از آن جمله در سال ۱۰۴۹ هجری قمری شاه صفی ایالت «الکای سنقر» و حکومت کلهر را به شاهرخ بیگ زنگنه امیر آخور باشی داد و شیخ علی بیگ برادر کهتر او را امیرآخورکرد(واله اصفهانی ، ۱۳۸۲: ۳۳۵)؛(اعتماد السلطنه، ۱۳۶۴: ۲/ ۹۴۴). در شرح وقایع تاریخ ۱۱۰۷ هجری قمری در زمان شاه سلطان حسین صفوی، به جهت مقابله با سلیمان کرماج که در کردستان و غرب ایران اقدام به شورش‌های زده بود مرتضی‌قلی بیک حاکم کرمانشاهان از سوی الکای خود با سپاه کلهر و سنقر راه فرار شورشیان همراه سلیمان کرماج را بستند و با ایشان به مقابله پرداختند(نصیری ، ۱۳۷۳: ۱۲۹). طوایف کرد زبان بکوند، صوفی‌وند، موسی‌وند، شیم‌وند که فی جمله با نام کلیایی شناخته می‌شوند در طی سیاست تخته قاپو به این منطقه گسیل داشته شده‌اند. این موضوع ذیل نام طوایف لر و کُرد در زمان سلطنت شاه‌عباس اول همراه طوایف دیگر بیان‌شده است. و طوایف ترک‌زبان در ذیل

[Downloaded from ndea10.khu.ac.ir on 2026-11-08]

[DOI: 10.52547/jgs.22.64.201]

طوایف ترکمان مشهوری چون: شاملو[1]، استاجلو[2]، افشار، ایسپیرالو[3]، روملو[4]، قاراداقلو[5] و بیات ذکرشده است(میرزا سمیعا ، ۱۳۷۸: ۲۴،۲۵)؛(شکرالله سنندجی ،۱۳۷۵ : ۴۶۳).

در عصر افشار، زندیه و قاجار ایل کلیایی و ترکمان حاضر در دشت‌های سنقر، دینور کرمانشاه و همدان در بسیاری از هماوردهای نظامی در کنار سپاهیان ایران برضد دشمنان ایران جنگیده‌اند و در بسیاری از نبردها نام سرداران و سرتیپان کلیایی ذکرشده است. این همراهی موجب گردید که در دربار پادشاهان دوران معاصر ایران از عصر افشاری تا قاجار ایلات کلیایی راه یابند و از منسوبان درگاه شاهنشاهی به شمار آیند و «ولایت» و «محال سنقر» و کلیایی را در اختیار داشته باشند(خاوری شیرازی، ۱۳۸۰: ۱۱۶۲،۱۱۶۳/۲).

طبق اسناد و قراین تاریخی در دوره‌های افشار، زندیه و اوایل قاجاریه شهر سنقر در تقسیمات کشوری با نام «ولایت» و «محال» سنقر یاد شده است. در حالی که در دوره میانی حکومت قاجار و به‌ویژه در سفرنامه ناصرالدین شاه قاجار به عتبات عالیات، از دشت سنقر با نام «قصبه» یاد می‌شود و طوایف ساکن دشت سنقر و پیرامون آن را جزو بلوک افشار و ورمزیار نام می‌برد(ناصرالدین‌شاه قاجار، ۱۳۷۲: ۳۵).

علی‌اکبر وقایعی در سال ۱۳۱۷قمری در راه زیارت کربلا در سنقر توقف کرده است و در خصوص این شهر می-گوید: «سنقور قصبه بزرگی است مساجد و حمامات و باغات بسیار و تاکستان‌های بسیار دارد و امامزاده‌ای نیز در اینجا هست. کاروانسرا ندارد دست و پاهای من با اینکه دستکش و چکمه داشت از برودت بی‌حس شده بود چون اینجا ییلاق است سنقر قصبه معموری است و حاکمش معدل الممالک شیرازی است» (وقایعی ، ۱۳۹۲: ۴۱).

یمن الدوله دولتشاهی حاکم سنقر در گزارشی که در دوره پایانی عصر قاجار در خصوص سنقر ارائه کرده است به طورکامل جزئیات سازمان فضای شهری سنقر را نام می‌برد و به طور کامل تعداد حمام‌ها، طواحین (آسیاب‌ها)، کوچه‌ها، بازار، خانه‌ها و مساجد داخل شهر را ذکر کرده است. از حصار و ۱۲ دروازه شهر و عمارت حکومتی سخن گفته است و بر این باور است که بنیان شهر سنقر به دوره سلجوقیان و با حاکمیتی فردی به نام سنقر بازمی‌گردد. او برای این سخن از حاکمی به نام کاظم خان خلجی نیز نام می‌برد که در دوره سلاجقه به مدت ۴ سال حاکم سنقر بوده است. شهر سنقر را از نظر طول و عرض خیابان‌ها بهتر از شهرهای همدان و کرمانشاه دیده است و با وجود قبور گورستان‌ها و حاکمیت حاکمان محلی که پیش از او حاکم سنقر بودند. این شهر را از دیدگاه حاکمیتی شهری قدیمی به شمار می‌آورد که در مجاورت با دینور از دیدگاه سپاه نظامی و حضور ایل کلیایی در دوره‌های میانی و معاصر اسلامی اهمیت ویژه‌ای در تقسیمات کشوری داشته است. او به آثار قدیمی از شهر اشاره می‌کند که در دوره‌های میانی در شهر سنقر وجود داشتند و از قدیم در شهر سنقر کاربرد داشتند. از جمله این آثار: به هاون و سنگ ساب‌های غلات در محله‌ها، به آثار و سنگ‌های قیمتی بقعه مالک و معماری و شهرسازی سنقر اشاره می‌کند و این آثار را مربوط به دوره میانی اسلام می‌داند. (دولتشاهی، ۱۳۹۳: ۲۷)

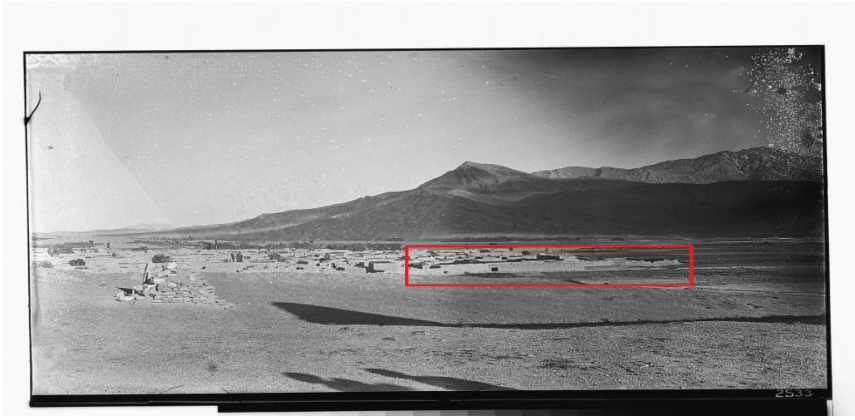
1 :SHAMLO
2: ESTAJLO
3 : ESPIRALO
4: ROMLO
5 : GHRDAGHLO

[Downloaded from ndea10.khu.ac.ir on 2026-11-08]

[DOI: 10.52547/jgs.22.64.201]

قصبه سنقر با داشتن حصار شهری که در گزارش‌های عصر قاجاری و پهلوی از آن یاد شده است دارای ۱۲ دروازه بوده که در سلطنت پهلوی اول چهار دروازه آن تخریب می‌گردد و مابقی در طی گسترش شهر از تاریخ ۱۳۲۸ هجری شمسی به بعد از بین می‌رود در تاریخ ۱۳۲۸ هجری شمسی ذیل گزارش رزم‌آرا قصبه سنقر دارای کوچه‌های عریض و بازار منظم و مردمی خوش‌سلیقه و با ذوق معرفی شده است. خانه‌ها اکثراً بزرگ و غالباً دو طبقه با دیوارهای بلند شرح داده شده است. که عرض کوچه‌ها ۴ الی ۶ متر و اکثراً سنگ‌فرش شده بوده و بازار در مرکز شهر و در حدود ۶۵۰ باب دکان داشته است. (رزم‌آرا، ۱۳۳۱: ۵/ ۲۴۸،۲۴۹)

به استناد گزارش‌هایی که از عصر قاجاریه در خصوص موضع و حصار دفاعی شهر ذکر شده است. حدود تقریبی سازمان فضایی شهر در عصر قاجاری چندان اختلافی با گذشته شهر ندارد حصار و گورستان‌های تاریخی محدوده بافت سنتی سنقر را به ما نشان می‌دهد. آخرین تصویری که از این حصار بر جای مانده است تصویری است که ارنست هرتسفلد بر فراز تپه مالک در سال ۱۹۲۳.م از شهر سنقر گرفته است. در این تصویر حصار با خط قرمزرنگ در شکل(۸) مشخص شده است. (https://collections.si.edu/search)

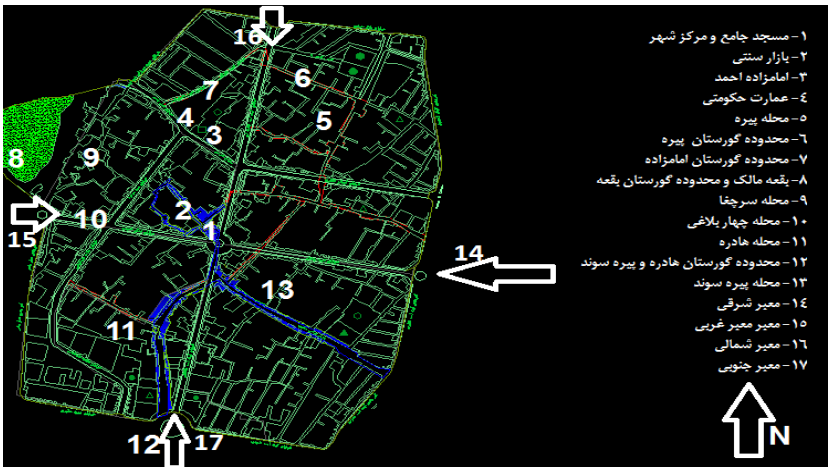
شکل(۸). شهر سنقر در سال ۱۹۲۳.م سایت نگارخانه آرتور سکلر مؤسسه اسمیتسونین

بعد از سال‌ها ۱۳۲۰ توسعه شهری آغاز می‌گردد و با ایجاد ۴ معبر اصلی شمالی، جنوبی، شرقی و غربی بافت شهر سنقر به چهار بخش تقسیم می‌شود. حصار شهری تخریب می‌گردد (رزم‌آرا، ۱۳۳۱: ۵/ ۲۴۸). این ۴ معبر اصلی ارتباط معابر سنتی را قطع نموده است اما تغییر چندانی را در کارکرد عناصر حیاتی و اصلی شهر ایجاد نکرده است. اشاره‌های تاریخی و موقعیت قرارگیری در خصوص عناصری چون: مسجد جامع، بازار سنتی، عمارت حکومتی، امامزاده احمد، حصار شهر و محله‌ها این حقیقت را برای ما به اثبات می‌رساند. که این عناصر در طول زمان تغییر یافته‌اند اما همچنان در بافت سنتی می‌توان نشانه ارتباط معابر را در محله‌های قدیمی مشاهده نمود. این معابر به دو دلیل در بافت سنتی مشاهده می‌شود نخست این‌که از طریق این معابر نیازهای اجتماعی، سیاسی، تجاری، مذهبی در دوره‌های اسلامی در شهر سنقر رفع می‌گردید و عناصر معماری مسجدجامع، محله‌ها، بازارهای سنتی، عمارت حکومتی و بناهای مذهبی امامزاده احمد و بقعه مالک را در ارتباط هم و در یک سازمان مشخص قرار می‌داد. و هویت شهری در دوره‌های اسلامی از طریق این عناصر در دوره‌های اسلامی حفظ می‌شدند و شهر با وجود این عناصر دارای هویت سکونتگاهی شده است. و نیازهای

[Downloaded from ndea10.khu.ac.ir on 2026-11-08]

[DOI: 10.52547/jgs.22.64.201]

سکونتگاهی در طول زمان از طریق این عناصر برآورده شده است. دوم اینکه در طول زمان علی‌رغم نهب و غارت در شهر سنقر شهر با وجود این عناصر زنده و پویا مانده است و عناصر مهم شهری چون مسجد جامع، بازار سنتی و محله‌ها کارکرد سابق خود را در بافت سنتی از دست نداده‌اند و ماهیت اجتماعی، مذهبی، اقتصادی، فرهنگی و سیاسی شهر را در طول زمان حفظ کرده‌اند. وجود این عناصر نشان می‌دهد که در دوران اسلامی این عناصر در ارتباط باهم بودند. در شکل(۹) موقعیت قرارگیری عناصر حیاتی شهر و ارتباطی که در بافت سنتی شهر وجود داشته ارائه شده است.

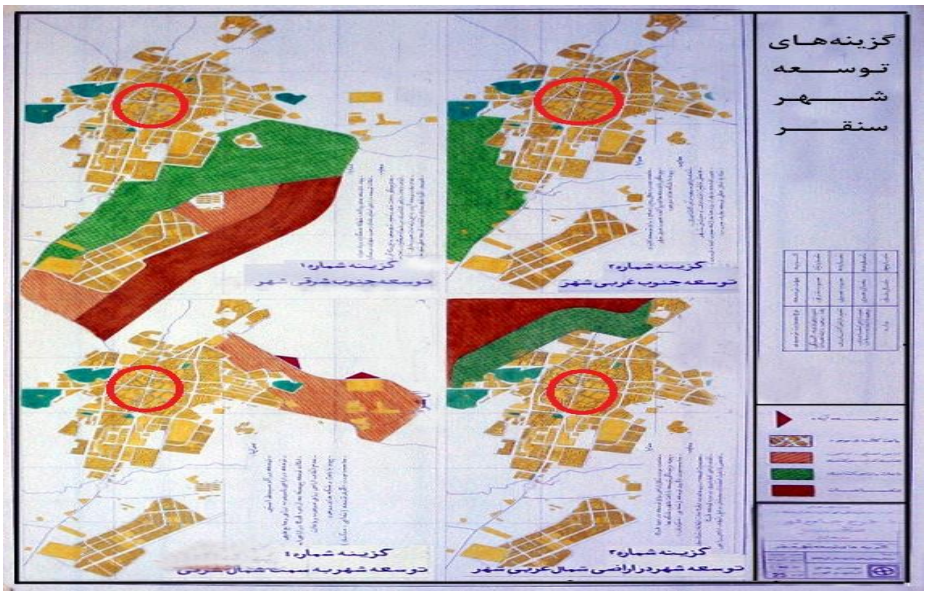

شکل(۹). نقشه راهنما عناصر شکل دهنده بافت سنتی سنقر (صادقی ،۱۳۸۷)

عناصر حیاتی و شکل دهنده ساختار شهری و بافت سنتی سنقر در دوره‌های اسلامی در یک نقشه مدور و انتظام یافته و مشابه الگو تاریخی و کالبدی شهرهای میانی اسلامی دارای مسجد جامع، دژ (حصار شهر)، بازار و محله است(یوسفی فر، ۱۳۹۰: ۵۹). در بخش توسعه‌یافته شهری نوین شهرسازی، سازمان فضایی شهر از کالبد و نقشه مدور فاصله گرفته است و در سمت جنوب، شرق و غرب توسعه‌یافته است. این تغییر و توسعه نشان‌دهنده این است که طرح‌های شهرسازی نوین مطابق با الگو و هویت مدور تاریخی شهر سنقر نیست. و ارتباط با مرکز شهر به مانند گذشته در یک هویت متمرکز به گرد مسجد جامع و عناصر حیاتی شهر ایجاد نشده است. در شکل(۱۰) محدوده توسعه یافته شهر به دور بافت سنتی شهر که با دایره‌های قرمز علامت-گذاری شده‌اند نشان داده شده است. که در یک مقایسه ساده می‌توان به این نتیجه رسید که نقشه و ساخته-های نوین از اصل مدور شهر فاصله گرفته است.

[Downloaded from ndea10.khu.ac.ir on 2026-11-08]

[DOI: 10.52547/jgs.22.64.201]

شکل(۱۰). نقشه توسعه شهری سنقر (طرح جامع ،۱۳۷۷)

مناسبات اجتماعی و اقتصادی شهر سنقر

شواهد باستان شناسی چون: سفال‌ها، سنگ قبور و انواع صنایع دستی پیشینه تاریخی و ارتباط فرهنگی و مناسبات اجتماعی را در شهر سنقر به اثبات می‌رساند. تولید انبوه قالی کلیایی، دامپروری و محصولات کشاورزی چون: غلات و میوه‌ها شهر سنقر را در کانون توجه مبادلات تجاری و اقتصادی ساکنان روستایی و ایلات و عشایر قرار داده است. در گذشته تولید قالی و قالیچه‌های کلیایی بالغ بر چندین هزار تخته بود که در انواع طرح‌ها و اشکال هنری و انتزاعی بافته می‌شد. ولی به تدریج این میزان کاهش یافته است در حال حاضر میزان فرآورده ناحیه کلیایی برابر با مجموع فرآورده‌های سایر نواحی کردستان است.(ادوارز، ۱۳۶۸: ۱۴۳) نمادها و نشانه‌هایی که بر روی قالی کلیایی از گذشته برجای مانده است قدمت حضور انسان را در منطقه سنقر و کلیایی به گذشته‌های بسیار دور باز می‌گرداند. دامپروری و کشاورزی زمینه رشد و گسترش مشاغل و حرفه-های وابسته‌ای را در شهر سنقر فراهم کرده است و صنعت فرشبافی محور اقتصادی منطقه به شمار می‌آید (صدری، ۱۳۸۴: ۳۲).

ارتباط و موقعیت قرارگیری شهر سنقر با جاده قدیم خراسان و جاده‌های مواصلاتی شهرهای همدان، کرمانشاه و سنندج؛ و نزدیکی این شهر با سکونتگاه‌های روستایی و مراتع عشایری موجب شده است که شهر سنقر مرکز فروش محصولات و بازار مناسب به جهت عرضه کالاهای کشاورزی و دامپروری اقوام ساکن در این منطقه گردد و روستاییان و عشایر برای فروش محصولات کشاورزی و دامپروری شهر سنقر را به جهت عرضه محصولات و فرآورده‌های کشاورزی و دامپروری انتخاب کنند. وجود بازارهای فعال چون: بازار هادره، بازار پیره سوند، بازار و تیمچه مرکزی در شهر سنقر نشان از مبادلات پویا تجاری و مناسبات اجتماعی و فرهنگی ایلات، عشایر و روستاییان با مردم شهر سنقر دارد. که از گذشته‌های بسیار دور در شهر سنقر وجود داشته است. این مبادلات

[Downloaded from ndea10.khu.ac.ir on 2026-11-08]
[DOI: 10.52547/jgs.22.64.201]

به آن میزان می‌رسد که در عصر صفویه به دستور شاه عباس دوم در تاریخ(۱۰۷۷-۱۰۵۲) و در زمان شیخ علی خان زنگنه کاروانسرای تجاری و اقامتی در شهر سنقر ساخته می‌شود. (سلطانی ، ۱۳۷۰: ۳۱)

کاربری عمومی عناصر شهری

با توجه به اطلاعات گردآوری‌شده شهر سنقر دارای بازار سنتی، چشمه‌ها، قنوات و آب‌انبارها، آسیاب‌ها، حمام‌ها، محله‌ها، گورستان‌ها و معابر عمومی متعددی بوده است. حمام‌ها شامل: حمام امامزاده احمد، شکرالله خان[۱] و حاجی رحیم در محله پیره، حمام سرچغا[۲] و چهار بلاغی[۳]، حمام پیره سوند[۴] و ایشاقه[۵] محله است که از مجموع این حمام‌ها سه حمام با ساختار گذشته سالم باقی‌مانده‌اند که از نظر معماری دارای اجزایی چون بینه، سربینه، گرمخانه و تون هستند که در قیاس می‌شود این حمام‌ها را با حمام‌های دوره میانی و معاصر اسلامی دیگر شهرها مقایسه نمود. بازارها به دو بخش تقسیم می‌شوند بخش مرکزی و بخش محله‌ها در بخش مرکزی دو سرا و تیمچه حائز اهمیت است تیمچه حاجی حسن که در سمت جنوبی میدان مرکزی قرارگرفته است و تیمچه بازار سنتی که در جنب مسجد جامع قرارگرفته است این بازار سنتی از قدیم مکانی برای مبادله قالی کلیایی، نمد، گیوه، سوزنی، جوزان، گلیم، موج، غلات و خشکبار و وسایل مورد نیاز زندگی بوده است. در کنار این بازار سنتی صنایعی چون آهنگری، سفالگری و فروش احشام و نمک نیز در راسته بازار هادره متداول بوده است. بازار محله‌ها نیز در کنار بازار سنتی قرار داشتند که به فروش مصارف اولیه زندگی مشغول بودند که از این بازار می‌توان در راستهبازار محله پیره سوند و راسته‌بازار محله پیره نشانه‌های از رسوم گذشته را مشاهده نمود. آسیاب‌های از مهم‌ترین بخش تأسیسات عمومی شهر به‌حساب می‌آمدند که در محدوده شهر و در کنار چشمه‌ها قرار داشتند. به گفته دولتشاهی سنقر ۱۷ آسیاب داشته است. که به آن طواح می‌گفتند. (دولتشاهی،۱۳۹۳: ۲۹) آسیاب را در ترکی سنقر دیرمان[۶] و چشمه را بلاغ[۷] می‌گویند. چهار محله اصلی شهر پیش از سال‌های ۱۳۲۰ شمسی به یکی از دروازه ها منتهی می‌شد. به این ترتیب که: محله هادره و پیره سوند به دروازه کرمانشاه ، محله پیره و زیوه به دروازه فعله کُری، محله سرچغا به دروازه تبریز و محله چهار بلاغی به دروازه کردستان ختم می‌شد.(همان:۲۸) مساجد شهری سنقر در عصر قاجاری شامل ۱۴ مسجد بوده که از این تعداد، مساجد باب الحوائج، امام جعفر صادق(ع) و شکرالله خان در محله پیره و مسجد داعی، مسجد امام حسین (ع) در محله پیره سوند و مساجد محله‌های سرچغا، چهار بلاغی و مسجد هادره به شیوه سابق حفظ و مرمت شده اند.

عناصر کاربردی و بناهای شاخصی چون: مسجد جامع، عمارت حکومتی، حصارشهر، بازارها و محله‌ها در شهر دارای ریشه تاریخی هستند. و در این میان کاروانسرای دوره صفویه، عمارت حکومتی، حصار شهر با توجه به اطلاعات ارائه شده در بافت شهر سنقر نقش مهمی را در تاریخ شهری سنقر و در راستای نیازهای سیاسی،

[1] : SHOKROLAH KHAN
[2] : SARCHEGHA
[3] : CHAHR BELAGHI
[4] : PIREH SAVAN
[5] : ESHAGHE
[6] : DIRMAN
[7] : BELAGH

[Downloaded from ndea10.khu.ac.ir on 2026-11-08]
[DOI: 10.52547/jgs.22.64.201]

اقتصادی و اجتماعی ایفا نمودند. و با توجه به تغییر نیازهای اجتماعی ، سیاسی و اقتصادی این بناها در شهر تخریب و به جای آن خیابان ها و بازارهای نوینی ساخته شده است که کالبد شهر را دگرگون ساخته است. بناهای عمومی چون آسیاب‌ها، گرمابه‌ها نیز از این سیاست مصون نماند و در طی تغییر رویه رفتاری و الگوهای زندگی عموم مردم ساکن در شهر سنقر آسیاب‌ها و گرمابه‌ها نیز تخریب شدند و به جای آن منازل مسکونی نوین ساخته شده است که این بناهای نوین ارتباط هویتی با گذشته شهری سنقر ندارد.

نتیجه گیری

با استناد به شواهد باستان‌شناسی و مدارک تاریخی ما به این نتیجه رسیدیم که سازمان فضایی شهر سنقر در دوره‌های اسلامی دارای عناصری چون: مسجد جامع، عمارت حکومتی، حصار، محله‌ها و بازار سنتی بوده است. این عناصر در ارتباط باهم و از طریق بازار سنتی نیازهای اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و فرهنگی سکونتگاه را برآورده می‌ساخته است. و سازمان فضایی شهر سنقر دارای عناصر حیاتی و هویتی مشخصی بوده که به نام ولایت و حصار در عصر میانی اسلام در تقسیمات کشوری از آن یاد شده است. این ساختار بی گمان در راستای رفع نیازهای جامعه انسانی و اسلامی شهر سنقر طراحی شده بود و علی رغم این‌که با توجه به اسناد دوره میانی اسلامی شهر سنقر از غارت و نهب دولت تیموریان بی گزند نبوده است. اما با دارا بودن بنیان هویتی این شهر مجدداً توانسته است هویت شهری خود را باز سازی نماید و به عنوان یک سکونتگاه جمعیتی پذیرا حاکمان محلی باشد که توسط پادشاهان برای حکومت بر این مناطق گمارده می‌شدند.

سیر تحول و نحوه شکل‌گیری شهر سنقر با توجه به اسناد و شواهد باستان شناسی سیر زمانی را پشت سر گذاشته است که در این پژوهش به این سیر زمانی توجه کردیم و آثار و شواهدی که زمان حضور انسان‌ها را در شهر سنقر به اثبات برساند مورد بررسی قرار دادیم. سفال‌های که در کنار چشمه‌ها و قنوات یافته شد بیانگر حضور انسان از دوره تاریخی تا دوران معاصر اسلامی است. انسانی که وابستگی به کشاورزی و یا دامداری دارد و زمین‌ها و جغرافیای شهری سنقر این امکان را فراهم می‌کند که انسان در دوره‌های زمانی مختلف به جهت امرار و معاش از زمین و آب آن استفاده نماید و نیازهای خود را بر طرف نماید. قرارگیری شهر سنقر بر سر جاده قدیم خراسان موجب برقراری ارتباط سازنده عموم مردم با دیگر انسان‌ها و برقراری معاملات اقتصادی می‌شد وجود سفال‌های قرمز، نخودی و لعابدار اسلامی بیانگر این ارتباط تاریخی است که شهر سنقر با دیگر همسایگان خود همواره ارتباط داشته است.

جریان شیب آب‌های چشمه‌ها و قنوات در شهر سنقر نشان می‌دهد که بنیانگذاران شهر سنقر از عنصر آب به نحوه احسن استفاده کردند و با هدایت صحیح جریان آب از خارج شهر به داخل شهر از طریق قنوات نه تنها زمین‌های کشاورزی را مشروب می‌نمودند بلکه محله‌ها نیز از وجود عنصر آب بهره مند می‌شدند و نیازهای فردی و اجتماعی را با داشتن آب انبارها، حمام‌ها، مساجد، آسیاب‌ها و بازار سنتی رفع می‌کردند. با وجود نشانه‌های ارزشمند تاریخی و باستان شناسی که شهر سنقر در گذشته داشته است اینک ما باید شهری با چشمه‌ها و قنوات متعدد داشتیم که پذیرا حضور گردشگران خارجی و داخلی می‌شد. اما به دلیل اینکه در طرح‌های جامع شهری مسئله وجودی چشمه‌ها و قنوات در داخل شهر چندان دارای اهمیت نبوده آثار فرهنگی و طبیعی در شهر سنقر یکی پس از دیگری نابود و به فراموشی سپرده شده است.

[Downloaded from ndea10.khu.ac.ir on 2026-11-08]

[DOI: 10.52547/jgs.22.64.201]

اشاره‌های تاریخی، شهر سنقر را در مقام شهری با جمعیتی کافی و با داشتن حاکم محلی معرفی می‌کند. این اشاره‌ها و مستندات وجود عمارت حکومتی را در شهر سنقر ثابت می‌کند. گماردن حاکم محلی به فرمانداری شهر سنقر در دوره‌های معاصر اسلامی به ویژه در عصر صفویه و قاجاریه که در منابع تاریخی به آن اشاره شده است. اهمیت حکومتی آن را در تقسیمات کشوری نمایان می‌سازد. وجود شواهد باستان شناسی و اشاره‌های تاریخی دال بر این است که شهر همواره وابسته به عناصر حیاتی و هویتی چون: مسجد جامع، عمارت حکومتی، بازار سنتی، محله‌ها و حصار بوده است.

موقعیت جغرافیایی که دشت سنقر در جاده خراسان در دوره‌های آغازین اسلامی داشته است سنقر را در لیست یکی از منزلگاه‌ها و سکونتگاهی جاده خراسان قرار می‌دهد که قابل مقایسه با شرح نام جای‌هایی چون: «ماینهرج»، «جاربا» و «سیسر» است. در دوره‌های میانی اسلامی شواهد باستان‌شناسی چون سنگ‌نوشته‌های خط کوفی که محدوده شهر را به ما نشان می‌دهند و آثار معماری چون: معماری آب‌انبارها و آرامگاه‌های یادبودی امامزاده احمد و بقعه مالک شهر را با الگوی مشخص از شهرهای میانی اسلامی نشان می‌دهد. این شهر در دوره اسلامی عمارت حکومتی نیز داشته است و بقعه مالک به نظر می‌رسد آرامگاه یادبودی حاکم محلی است که در دروه میانی اسلامی با نام سنقر در شهر دارای قدرت سیاسی بوده است.

وجود نقشه مدور شهری و عناصر حیاتی و هویتی شهر را به‌طور منظم به دور بخش مرکزی و مسجد جامع نشان می‌دهد، این الگو منظم و سازمان یافته دارای دو بخش کلی است. بخش نخست بخش مذهبی و امنیتی است که در کنار هم توسط بازار سنتی، عمارت حکومتی، امامزاده احمد، مسجد جامع و حصار بافت سنتی کهنی را ایجاد کرده است و بخش دوم سازمان تأسیسات عمومی است که شامل: مساجد، محله‌ها، آسیاب‌ها، چشمه‌ها، قنوات، آب‌انبارها، حمام‌ها و گورستان‌ها است که در پیرامون بخش نخست با سلسله مراتب مشخص دارای عناصر عمومی، مذهبی و ارتباط فضایی از طریق کوچه‌ها است. این عناصر در بافت سنتی با یکدیگر هویت فرهنگی شهر را به ما نشان می‌دهد. شهر سنقر با داشتن این عناصر حیاتی و عمومی در طول تاریخ نقش به سزایی را در سازمان منطقه‌ای و کشوری ایفا نموده است.

در حقیقت شهر سنقر با دارا بودن عناصر حیاتی و هویتی در طول تاریخ همواره مورد تاخت و تاز قرار گرفته است. و به جهت مقابله با ویرانی‌ها با زنده نگه داشتن سلسله مراتب فضای شهری در مقابل تغییرات فرهنگی و سیاسی ایستادگی کرده است. و علی‌رغم اینکه در نهب و غارت دوره تیموریان با کاهش جمعیت مواجه گشته است اما همچنان در منابع تاریخی دوره میانی اسلامی از این شهر بانام «ولایت و حصار» و در عصر معاصر در تقسیمات کشوری بانام‌های «محال»، « الکای» و «قصبه» یاد شده است.

منابع

ابراهیم‌زاده، عیسی، (۱۳۹۱)، **سازمان‌یابی فضایی و روابط شهر و روستا**، چاپ اول، مشهد: انتشارات مرندیز.

ابن اثیر، عزالدین(۱۳۸۵)**تاریخ کامل ابن اثیر جلد(۱۳)** ،ترجمه حمید رضا آزیر، انتشارات اساطیر، چاپ اول، تهران.

ادواردز، سسیل(۱۳۶۸) **قالی ایران**، ترجمه مهین دخت صبا، ناشر فرهنگسرا، چاپ دوم، تهران.

[Downloaded from ndea10.khu.ac.ir on 2026-11-08]

[DOI: 10.52547/jgs.22.64.201]

ادیبی، حسین (۱۳۶۱)مقاله: «**درباره نام سنقر و کلیایی**» نشریه آینده، تهران، ۸(۲): ۸۴-۷۹.
اسولیوان، آرتور (۱۳۸۶)؛ **مباحثی در اقتصاد شهری**؛ ترجمه‌ی جعفر قادری و علی قادری، انتشارات نور علم، چاپ اول، همدان.
اشمیت،اریش فردریش (۱۳۷۶) **پرواز برفرازشهرهای باستانی ایران**، ترجمه آرمان شیشه گر، نشر سازمان میراث فرهنگی کشور(پژوهشگاه)، اداره کل آموزش انتشارات و تولیدات فرهنگی، چاپ اول، تهران.
اعتماد السلطنه،محمدحسن بن (۱۳۶۴) **تاریخ منتظم ناصری جلد(۲)**، مصحح محمد اسماعیل رضوانی ، ناشر دنیای کتاب، چاپ اول، تهران.
بدلیسی، شرف‌الدین بن شمس‌الدین،(۱۳۷۷)، **شرفنامه تاریخ مفصل کردستان جلداول**، به اهتمام ولادیمیر ولییامینوف زرنوف، ناشر اساطیر، چاپ اول، تهران.
بشکنی، امیر و همکاران(۱۳۹۱)مقاله: «**گزارش بررسی غارها و پناهگاه‌های صخره‌ای شهرستان سنقر استان کرمانشاه مرداد ماه ۱۳۸۸**» فصلنامه مطالعات باستان‌شناسی، تهران، ۴(۱): ۵۸-۳۳.
بنداری، فتح بن علی (۱۳۵۶) **تاریخ سلسله سلجوقی**، ترجمه زبده النصره و نخبه العصره، مترجم، محمد حسن جلیلی کرمانشاهی، ناشر بنیاد فرهنگ ایران، چاپ اول، تهران.
بیات ، عزیز الله (۱۳۹۳) **کلیات جغرافیای طبیعی و تاریخی ایران**، انتشارات امیرکبیر، چاپ ششم، تهران.
بیگ شیرازی، عبدی(۱۳۶۹) **تکملهٔ الاخبار**، تصحیح عبدالحسین نوایی، نشرنی، چاپ اول، تهران.
پازوکی و شادمهر، ناصر، عبد الکریم (۱۳۸۴): **آثار ثبت شده ایران در فهرست آثار ملی**، انتشارات میراث فرهنگی و گردشگری و صنایع دستی، چاپ اول، تهران.
توحیدی، فائق(۱۳۸۵) **فن و هنر سفالگری**، انتشارات سمت، چاپ چهارم، تهران.
جوینی، عطاملک بن بهاءالدین محمد(۱۳۸۲) **تاریخ جهانگشای جوینی**، جلد سوم، چاپ سوم، انتشارات دنیای کتاب، تهران.
حافظ ابرو، عبدالله بن لطف الله (۱۳۸۰) **زبده التواریخ جلد(۲)**، مصحح کمال حاج سید جوادی، ناشر وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، چاپ اول، تهران.
حسین سنقری، میرزا علی(۱۳۹۵) **سفرنامه: عتبات و عالیات**، به کوشش علی اصغر ایزدی، انتشارات ابرو باد، چاپ اول، تهران.
حیدریان، محمود (۱۳۹۲)، «**تحلیل نقش عوامل طبیعی در توزیع فضایی استقرارهای پیش‌ازتاریخی دشت سنقر**»، فصلنامه پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران دانشگاه بوعلی سینا همدان، همدان، (۴): ۱۵۲-۱۳۹.
حیدریان، محمود (۱۳۸۷)، «**بررسی فراگیر باستان شناسی سنقر کلیایی**»، فصلنامه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، تهران، ۵۹(۱): ۲۱۴-۱۹۳،
خاوری شیرازی، فضل‌الله بن عبد النبی(۱۳۸۰) **تاریخ ذوالقرنین جلد(۲)** ، به اهتمام ناصر افشارفر، ناشر وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، چاپ اول، تهران

[Downloaded from ndea10.khu.ac.ir on 2026-11-08]
[DOI: 10.52547/jgs.22.64.201]

خورشید دوست ، علی محمد و همکاران (۱۳۹۰)، **«نقش فرآیند های ژئو مورفیک رودخانه ای در ایجاد مخاطرات محیطی شهر سنقر در استان کرمانشاه»** فصلنامه فضای جغرافیایی دانشگاه آزاد اسلامی واحد اهر، سال یازدهم شماره ۳۵، پاییز ، صفحات ۲۳۴-۲۰۹. اهر.

دولتشاهی تهرانی ، سلطان احمد میرزا یمن الدوله (۱۳۹۳) **سنقر نامه**، به کوشش علی اصغر ایزدی، انتشارات ابرو باد، چاپ اول، تهران.

راوندی ، محمد بن علی بن سلیمان (۱۳۸۶) **راحة الصدور و آیة السرور در تاریخ آل سلجوق**، انتشارات اساطیر، چاپ اول، تهران.

رزم‌آرا، حسینعلی (۱۳۳۱)، **فرهنگ جغرافیایی ایران استان ۵ کردستان جلد(۵)**، انتشارات دایره جغرافیایی ستاد ارتش، چاپ اول، تهران.

روژبیانی، محمد جمیل (۱۳۸۳)، **شهر تاریخی دینور و دانشمندان نامی آن**، ترجمه فیروز حسن عزیزی، انتشارات کرمانشاه ، چاپ اول، کرمانشاه.

زکی بیگ، محمد امین (۱۳۸۱)، **زبده‌ی تاریخ کرد و کردستان جلد دوم**، مترجم یدالله روشن اردلان، ناشر توس، چاپ اول، تهران.

زنگنه، یعقوب، (۱۳۸۹)، **درآمدی بر اقتصاد شهری**، تهران، آذرخش: ارس رایانه، چاپ اول.

زریاب خویی ، عباس، (۱۳۷۴)، **«آذربایجان»**، عباس زریاب خویی، دائرالمعارف بزرگ اسلامی جلد(۱) ناشر مرکز دائر المعارف اسلامی بزرگ اسلامی ، چاپ اول ، تهران.

سلطانی ، محمد علی، (۱۳۷۰)، **جغرافیای تاریخی و تاریخ مفصل کرمانشاهان«باختران»**، نشر شقایق، چاپ اول، تهران.

شبانکاره‌ای، محمد بن علی بن محمد (۱۳۶۳)، **مجمع الانساب**، تصحیح میرهاشم محدث، انتشارات امیر کبیر، چاپ اول، تهران.

شکرالله سنندجی(۱۳۷۵) **تحفه ناصری** ، انتشارات امیر کبیر ، چاپ دوم ، تهران.

شکوئی، حسین (۱۳۸۷): **دیدگاه‌های نو در جغرافیای شهری**، چاپ یازدهم، تهران، انتشارات سمت.

شیعه، اسماعیل (۱۳۹۲) **با شهر و منطقه در ایران**، ناشر دانشگاه علم و صنعت ایران، چاپ هشتم، تهران.

صادقی، علی(۱۳۸۷) پایان نامه :**«بررسی تغییرات کالبدی - عملکردی راسته‌بازار اصلی شهر سنقر در اثر تحولات شهرسازی»** استاد راهنماکیانوش ذاکر حقیقی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد همدان، همدان.

صدری، مهرداد(۱۳۸۴) مقاله: **«مفاهیم نمادین در نقوش قالی سنقر »** فصلنامه گلجام، انجمن علمی فرش ایران تهران، ۱ (۱): ۳۲-۴۱،

قدامه بن جعفرکاتب بغدادی (۱۳۷۰) **الخراج** ، ترجمه حسین قرچانلو، نشر البرز، چاپ اول، تهران.

قزوینی، یحیی بن عبد اللطیف الحسینی، (۱۳۱۴)، **لب التواریخ**، به اهتمام سید جلال الدین تهرانی، مطبعه یمنی، چاپ اول، تهران.

کیهان ، مسعود(۱۳۱۰) **جغرافیای مفصل ایران جلد(۱)**، ناشر کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، چاپ اول، تهران.

[Downloaded from ndea10.khu.ac.ir on 2026-11-08]

[DOI: 10.52547/jgs.22.64.201]

لسترنج، گی(۱۳۷۷)، **جغرافیای تاریخی سرزمین‌های خلافت‌های شرقی**، ترجمه محمود عرفان، انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ اول، تهران.

مارکوارت، یوزف(۱۳۷۳) **ایرانشهر بر مبنای جغرافیای موسی خورنی**، ترجمه ، مریم میر احمدی، انتشارات اطلاعات، چاپ اول، تهران.

محمودی ، فرج الله ، (۱۳۵۷)، « **ناودیس سنقر** » فصلنامه پژوهش های جغرافیایی، دی ماه، شماره پیاپی ۱۴۸۱، ضمیمه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران.

مستوفی الممالکی، رضا (۱۳۸۰): **شهر و شهرنشینی در بستر جغرافیای ایران**، تهران، مرکز انتشارات علمی دانشگاه آزاد اسلامی.

مستوفی، حمدالله،(۱۳۸۷): **تاریخ گزیده**، به اهتمام عبدالحسین نوائی، انتشارات امیر کبیر، چاپ پنجم، تهران.

مطراقچی ، نصوح (۱۳۷۹) **بیان منازل نصوح مطراق چی**، انتشارات سازمان میراث فرهنگی، چاپ اول، تهران.

معصومی، غلامرضا، (۱۳۸۸) **تاریخچه باستان شناسی**، انتشارات سمت، چاپ سوم، تهران.

میرزا سمیعا، محمد سمیع (۱۳۷۸) **تذکره الملوک**، به کوشش محمد دبیرسیاق، ناشرامیرکبیر، چاپ اول، تهران.

مینورسکی، ولادیمیر فدورویچ (۱۳۷۸) **نام‌های جغرافیایی و ریشه‌های تاریخی آن‌ها در آتروپاتن(ماد)**، ترجمه رقیه بهزادی، ناشر پژوهنده، چاپ اول، تهران.

ناصرالدین‌شاه قاجار(۱۳۷۲) **شهریارجاده ها سفرنامه ناصرالدین‌شاه قاجار**، به کوشش محمد رضا عباسی و پرویز بدیعی، ناشر پژوهشکده سازمان اسناد ملی ایران، چاپ اول. تهران.

نصیری ، محمدابراهیم بن زین العابدین(۱۳۷۳)**دستورشهریاران (سال‌های ۱۱۰۵-۱۱۱۰ هـ .ق پادشاهی شاه سلطان حسین صفوی)** به کوشش، محمد نادر نصیری مقدم، ناشر بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار، چاپ اول، تهران.

نظام الدین شامی(۱۳۶۳) **ظفرنامه**، به کوشش محمد احمد پناهی، نشر بامداد، چاپ اول، تهران.

نیشابوری، ظهیر الدین ابوحامد محمد بن ابراهیم(۱۳۳۲) **سلجوق نامه**، به اهتمام محمد رمضانی صاحب، نشر کلاله خاور ، چاپ اول ، تهران.

واله اصفهانی، محمد یوسف (۱۳۸۲) **ایران در زمان شاه صفی وشاه‌عباس دوم (۱۰۷۱- ۱۳۰۸ هـ .ق)** مصحح محمدرضا نصیری، ناشر انجمن آثار و مفاخرفرهنگی، چاپ اول، تهران.

وقایعی، علی اکبر (۱۳۹۲) **مشکوة المسافرین**، مصحح میر هاشم محدث ، ناشر سفیر اردهال، چاپ اول ، تهران.

همدانی، رشیدالدین فضل الله (۱۳۸۶) **جامع التواریخ(تاریخ آل سلجوق)** مصحح محمد روشن، مرکز پژوهشی میراث مکتوب، چاپ اول، تهران.

یوسفی فر، شهرام، (۱۳۹۰) **شهر و روستا در سده میانه تاریخ ایران**، نشر پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، چاپ اول، تهران.

طرح جامع شهر سنقر (۱۳۷۷) سازمان مسکن و شهرسازی استان کرمانشاه .

نقشه هوایی شهر سنقر (۱۳۳۵) سازمان نقشه برداری کل کشور.

Doerfer, Gerhard. (1977). **Das Sonqor-Türkische (Ein vorläufiger Bericht)**, journal Studia Orientalia Electronica, 47, 43-56.

[Downloaded from ndea10.khu.ac.ir on 2026-11-08]

[DOI: 10.52547/jgs.22.64.201]

Minorski, V. (1997), **Sunkur","SISAR"And"SANANDADJ,** Encyclopaedia of Islam, VOL9, Leiden, Brill. To try Bosworth, C.E And Et al.
Stuart Kennedy, Charles. (2005). **Michael Metrinko**", Initial interview date: August 26, 1999, The Association for Diplomatic Studies and Training Foreign Affairs Oral History Project, Copyright ADST.

سایت نگارخانه آرتور سکلر بنگرید به آدرس:

https://sova.si.edu/details/FSA.A Sketchbooks, 1923–1931, undated.

سایت دانشگاه هاروارد نگارخانه اسناد زنان قاجار به آدرس:

http://www.qajarwomen.org

[Downloaded from ndea10.khu.ac.ir on 2026-11-08]

[DOI: 10.52547/jgs.22.64.201]